

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

БЕКАТДАГИ ОҚ УЙЧА

Ҳикоялар ва қиссалар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

ЧАНГАЛЗОР ИТИ

Қоровой туғилиб ўсган чакалакзор катта қирнинг этагида, Тошлисойнинг қуйи ўзанида жойлашган. Энг яқин қишлоқ тўрт чақирим нарида, паст-баланд тепаликлардан иборат кенг дашт ажратиб туради уни. Тошлисой кўклам кезларидагина тўлиб-тошиб оқади. Айрим ҳоллардагина ёзнинг ўрталаригача сув жилдираб туришини демаса, қолган пайт қуриб-қакшаб ётади. Шу боиским, сой, шунингдек, чакалакзор эътибордан холи — одамзод камдан-кам кадам босади бу ерга. Аҳён-аҳёнда бирор қишлоқ подаси яқин келмаса, бўлак вақт чангалзордаги жон ахлининг тинчлигига ўзга биров дахл қилмайди.

Қоровойнинг кўз очиб, илк кўрган новдалари бирига чирмайган девордай қалин буталар бўлди. Буталар тагидан ўтган йилги хас-хашаклар мўралаб турар, муздек намхуш хавода шувоқ исига қоришиқ зах хиди анқир, ўлик офтоб нурига кўмилган чакалакзор ўта адоқсиздек таассурот уйғотарди. Аслида ҳам чангалзор кичкина эмас, отда теваракланганда, ярим соатлик майдонда ястаниб ётарди. Қоровой ушбу чангалзорнинг қок ўртасидаги сайхонликларнинг бирида дунёга келганди. Мўъжаз бу майдон дастлаб унга кенг олам туюлганди. Оёклагунча ялангликнинг поёнига етиш оғирдек эди. Чексиз даштга тушиб қолгандек хис ётарди ўзини. Эсини танигач, бундай қарасаки, поёнсиз туюлган сайхонлик жуда тор у ёғи ўн-бу ёғи ўн беш одим, ўртада чоғроққина камар. Камарга у бирор хавф сезсагина биқинади. Бошқа пайт кунини ялангликда ўтказди. Орада дайдиш истаги жўш уриб, буталар оралаб ҳам қолади. Калта ва нимжон оёқчалари илдизу хас-хашакларга илиниб, «дод»лаб дунёни бузади. Ўшандай тентишларнинг бирида чуқурга тушиб қолиб роса таъзирини ҳам еган. Онаси келиб қутқармагунча ёмғир суви тўла чуқурда аянчли ангиллаб ётган.

Она ит — Олапар кундузлари қорасини кам кўрса-тади. Кун узоғи қорин ғамида аллақерларда санқиб юрарди-да, чангалзорга тунга яқин қайтади. Ёлғизини ялаб-юлқаб эмизади. Тонгда эса тўсатдан яна йўқ бўлиб қолади. Ёввойи жониворларга хос қўнимсизлик,

жонсараклик унинг қон-қонига сингиб кетган, тундан ўзга вақт бир дақиқа ҳам тиним билмас, гоҳо эса тунлари ҳам дайдиб кетаверарди.

Аслида у ёввойи ит эмасди. Ёввойиликни ўғри феъли туфайли бир йил бурун касб этганди. Унгача яккатомлик Ҳайдар кўсанинг эшигини кўриқларди.

Ҳайдар кўса табиатан ўта бадфеъл одам эди. Олапарнинг ўғрилигини кечира олмади. Чала ражилган товукни унинг тумшуғига нуқиб, бошда роса калтаклади. Шўрлик Олапар ҳафта деганда зўрға ўзига келди. Яна ҳафта, ўн кун ювунди ичиб, дармонга кирди. Дармонга киргач, тагин нафси ҳакалак отиб, қонли, илиқ гўшт истаб қолди-да, кўп ўйлаб турмай, ховлидаги товуклардан бирини тинчитди. Бу воқеадан сўнг Ҳайдар кўса уни ўлимга маҳкум этди. Аввал бошда Нодир мерганникига милтик сўраб борди. Нодир мерган иримчи эди, куш отадиган яроқда ит отиб бўлмайди, овдан барака кетади, дея қуролини бермади. Шундан кейин Ҳайдар кўса итни осиб ўлдиришга қарор қилди. Бу ишга пухта ҳозирлик кўриб, аччиқ данак ўрик шохига арқон ташлади. Сўнг айбдорни судраб келиб, бўйнига сиртмоқ солди-да, бор кучи билан арқоннинг бериги учидан тортмоққа тушди. Сиртмоқ томоғини сикқач, Олапар ўлимнинг не даражада даҳшатли эканини бутун вужудида ҳис этди. Бўғилиб силқинди, тебранди. Бахтига арқон узилиб, ерга гурс этиб тушди. Ютоқиб нафас оларкан, эгасига ёлвориб боқди. Аммо Ҳайдар кўсанинг кўзлари қонга тўлган, шафқат ҳисси бегона эди унга. Эгасининг вазоҳатидан ўлим муқаррарлигини англаган Олапарнинг юрагидаги кўрқув туйғуси ғазаб ва нафрат билан алмашинди. Яғринидаги туклари хурпайиб, аввалига андиша ила ириллади. Ҳайдар кўса эътиборсиз арқон учларини тугунлашда давом этди. Олапар хурди, тегсанг, тишлайман, деган оҳангда ғазабқор ақиллади. Эгаси, кўзи ишда, ўчир овозингни дея, унинг тумшуғига ўхшатиб бир тепди. Олапар, худди шуни кутиб тургандек, кескин бир запт билан унга ташланди-да, Ҳайдар кўса сергаклангунча бўлмай, билагидан ғарч тишлаб олди. Кейин бўйнидаги арқон бўлагини судраганча даштга кочди. Шу қочишда чангалзорга бориб биқинди.

Чакалакзорни ў илгаридан яхши биларди. Унга якинроқ жойдаги товукхонадан ўмарган ўлжасини асосан ўша ерда саранжомларди. Ўғри итларга хос шумшуклик ва синчковлик билан бу яқин-атрофдаги даст-баландликларни аввалдан обдан ўрганиб чиққан — чангалзор энг баҳаловат масканларидан бири эди.

Ушбу воқеадан сўнг Ҳайдар кўса уни ортиқ кидириб ўтирмади. Олапар эса ҳовлига қайтиб оёқ босмади. Насибасини гоҳ осонлик, гоҳ қийинчилик билан териб юрди. Товукхонадаги Бўрибосар билан илиқишгандан кейин емиши хийла яхшиланди. Деярли ҳар тун фермадан товук ўмарар, пашша учса сезадиган Бўрибосар унга ғинг демасди.

Ҳаводан қишнинг захри кетмай, у чангалзордаги камарда болалади. Боласи иккита эди. Бири кўз очмай ўлиб кетди. У бор меҳрини ёлғиз боласига бағишлади. Аммо уни яхши она деб бўлмасди. Феълидек, меҳри ҳам тутуриқсиз — гоҳо Қоравойни ер-қўкка ишонмаса, гоҳо уни бутунлай ёлғиз ташлаб кетар, бир оз тин олмоқ илинжида чакалакзорга қайтгандагина боласи эсига тушиб қоларди. Олапарда ёввойилик билан хонакилик қоришиқ — аросатдаги ит эди у. Шунинг-чун ҳам чангалзорни ноиложликдан танлаб, кейинчалик базўр қўниккан бўлса, Қоравой эса онасидан фарқли ўлароқ, чангалзорни бутунлай ўзиники деб билди. Эсини танимаёқ ундан ёввойилик майллари пайдо бўла бошлаганди. Одатда, инсонга қарам бўлмаган итларда ёввойилик тез шаклланади. Нега деганда, унинг томирларида аждодларининг ёввойи қони яшайди. Инсон билан ит бақамти яшай бошлаганига мана неча замонлар бўлибдики, орадан неча-неча асрлар соядай сирғалиб ўтибдики, ёввойилик, унинг асосий хусусиятларидан бири саналмиш ёвқурлик хали-ҳануз уларни тарк этмаган ва бу ҳол озгина эркинликданоқ юзага тепчий қолади. Қисқача айтганда, эркинлик ёввойиликни ўзига тез сингдиради.

Олапар гоҳида Ҳайдар кўса хонадонини, чети қишиқ ялоғини, тутун иси сингган ювиндини кўмсаб, ғингиб қолади. Қоравойга эса бу нарсалар бутунлай ёт эди. У чангалзорни ҳамиша ватан деб билди. Кейинчалик уни бир неча бор қаттиқ туриб химоя қилди.

Аммо хозирча унинг ватани-сархади гилам кенглигидаги сайхонлик билан чекланар, илк қизганиш эса унда тўсатдан содир бўлганди.

Бу вақтга келиб Қоровой хийла тийраклашиб қолган, ўт поялари ва очик илдизларга ёпишиб, тишлаб тортқилайдиган, юлқилайдиган, ириллайдиган одат чиқарганди. Ялангликка ола ҳаққа келиб қўнган куни у камар чеккасидаги илдиз билан овора эди. Ингичка овозда ириллаганича, илдизни юлқиқаркан, бу сафар қушга айрича назар билан разм солди. Унинг бамайлихотир думини ликиллайтиб юриши негадир ғашини келтирди. Ўзини ер эгаси, қушни бегона ҳис этди. Бами-соли қора коптоқдай думалаб, унга сари ташланди. Шундан кейин у ялангликка парранда зотини доритмай қўйди, баъзан эрмакка, баъзан эса чин маънода қизганиб, уларни қувиб соладиган бўлди.

Орадан сал ўтиб, Қоровой яна бир сирдан огоҳ бўлди. Сирдан ўта сокин туюлган чангалзорда ҳаёт бетиним қайнашини илғаб қолди. Бу нарса юрагида кизиқиш уйғотиб, у чангалзорни синчков ўрганишга киришди. Буталар ораларкан, хилма-хил нотаниш хидларни пайқади. Учиб-қўниб юрган қушларни демаса, бу хид эгаларининг бирортасини ҳали учратмаган эди. Илк бор учратгани қўшни сайхонликдаги ёввойи малла мушук бўлди. Мушук ербағирлаб ўсган юлғун ёнида чўнкайиб, ўзига оро бериб ўтирарди. Қоровойни кўриб у пинагини бузмади. Қоровой бир зум бошини у ён-бу ён буриб, унга тикилиб турди-да, сўнг олд панжаларини ерга ботириб, кетини эса кулгили тарзда дўнг қилиб, ҳайрат аралаш шўхчан акиллади. Аммо мушук қилт этмади. Тарғил кўзлари оловланиб, без бўлиб тураверди. Таҳдиди қор қилмагач, Қоровой у билан яқиндан танишмоқ истади. Ярим гингшиб, ярим ириллаб, думчасини ликиллаганича унга яқинлаша бошлади. Бироқ мушук танишувни хуш кўрмади. Жойидан кўзга-либ, ўсиқ жунли танасини аввал гажак, сўнг чўзиб, хузур қилиб керишди-да, аста бурилиб, буталар оралаб кўздан ғойиб бўлди. Қоровой акиллаб унинг ортидан югурди. Аммо ярим йўлда диққати ўзга нарсага чалғиб, ўшанга алаҳсиди. Онасининг қисқа акиллашини эшитмагунча шу куни у чангалзорда роса изғиди.

Қоровой кун сайин улғая бошлади. Авваллари айланиб ўтадиган тўсиқлар устидан энди осонгина сакрайдиган, чангалзорда бемалол дайдийдиган бўлди. Бу орада кўкламнинг тароватли кунлари бошланиб, борлик турли-туман хидларга тўлиб-тошди. Чангалзор одатдагидан гавжум ва сершовқин бўлиб қолди. Онаси уни эмизишдан ўзини олиб қочадиган одат чиқарди. Негаки, кучга тўлиб бораётган кучукча билиб-билмай унга озор бериб қўяётган эди-да. Бутазордан суяк топиб олган куни Қоровойнинг ўзи онасини эмишдан бош тортди. Суяк сутдан тотли туюлди. Қувватга эна бошлаган ёш вужуд энди дағал емишларни талаб қилар, бироқ Олапар бошқа ёввойи ҳайвонлардан фаркли, кўнолғасига емиш кўтариб келишни билмасди. Хонакилиги мана шундай пайтларда панд берарди. Бурчини бола эмизиш билан чегараларди.

Боласининг янги истак ва хоҳишларини қандай қондиришни билмай боши қотиб юрганида, бу масала ўз-ўзидан ҳал бўлди. Бир куни у, бемалол ғажийман деган умидда даштдан чоғроққина суяк кўтариб қайтди. Суякка Қоровой эга чикиб қолди. Бошда Олапарнинг қаҳри келди. Енгил бир силтов билан уни нари улоқтириб ташлади. Қоровой тўрт юмалаб тушди-да, яна қайта суякка ёпишди. Ириллаб, қаҳру-ғазаб билан ёпишди. Олапар қаршисида бўлғуси ёвқур қтни кўрди. Узоғи билан яна уч-тўрт ойдан сўнг унга умуман чоғи келмаслигини англаб, ташвишга тушди. Кейин суяк талашаётган бу мурғак вужуд ўз боласи эканини ўйлаб, ўзини босди. Суякдан четланиб, нари сурилиб ётди-да, сўнг емиш қидириб, тагин санқиб кетди.

Қоровой бир неча соатлик оворагарчиликдан сўнг суякни сўлағи билан юмшатиб, паққос туширди. Умрида бу қадар тотли емиш емаганди. Ўша куни суяк қидириб, бутун чангалзорни тити-пити қилиб чиқди. Натижада, кўклам туфайли юзага чиққан жуда кўплаб танишлар орттирди. Улар орасида тошбакадан тортиб типратиконгача, дала сичконидан юмронқозиккача бор эди. Бироқ дарди суяк бўлгани сабабли уларга эътибор бериб ўтирмади. Ҳали қон таъмини тотмагани боис бу жониворларга емиш сифатида қарамади.

Қон таъмини у тасодифан тотди.

Кунларнинг бирида бутазор оралаб юриб, ғалати бир манзаранинг устидан чиқди. Кичикрок мушуквачча ерга қапишганча нимадир пойламоқда эди. Ана, у ер бағирлаб олға силжиди-да, тагин тошдек қотди. Бу ҳолат бир неча марта такрорланди. Қоровой қизиқсиниб, унинг ҳаракатларини диққат билан кузатаркан, ҳозир нимадир юз беришини идрок этди. Ўша нимадир қизиқтириб, сабр этмоққа қарор қилди. Эътибори мушукчада бўлиб, бута шохлари орасида чўзилиб ётган, ҳов бирда учратган малла, она мушукни пайқамади. Бошини бир ён қийшайтириб кузатишда давом этди.

Агар у хонаки ит бўлганида, бу қадар чидам билан кузатмаган, иккинчидан эса, акиллаб аллақачон ўзини билдириб кўярди. Ёввойи табиатидан ёввойи жониворларга хос хусусиятлар таркиб топаётган ва айни шу жиҳати билан онасидан кескин фарқланиб бормоқда эди. Боласи билан суяк талашганида, Олапарда ёввойилик бир лаҳзагина ўзлигини намоён этган эса-да, оқибат, барибир хонакилик устун чиқиб, у муросасозликни афзал кўрганди. Бахсда оналик меҳридан кўра, хонакилик устувор чиққанди. Хонаки ит емиш талашиб ирилласада қатъият ва кескинлик қаршисида у доим бўшашади. Лаб ялаб, чекинмоқни маъқул топади.

Қоровой мушукчани чидам ва қизиқиш билан кузатаркан, бир маҳал уни ғоят эпчиллик билан дала сичқонини тутиб олганини кўрди. Бу ҳолдан анг-танг туриб қолди. Ахир унинг кўз ўнгида бир жон иккинчи бир жоннинг ҳаётига тажовуз қилганди-да.

У ажабланиб турганида, мушукча сичқонни ўйнай бошлади. Гарангсиган сичқон пайт пойлаб қочишга уринар, у эса сакраб йўлига кўндаланг бўлар, ё панжаси билан бир уриб, баттар карахтлар, сўнг ажалини кутиб жимгина ётган жонзотни турткилаб, ҳаракатга ундар, қимирлаши билан яна эрмаклашга тушарди. Бу қилиқ Қоровойга жуда қизиқ туюлди. Бошини иккинчи ёнга қийшайтириб, кузатишда давом этди. Бу орада эрмак жонига тегиб, мушукча ўлжасини емоққа тушди. Худди шундагина қорни очлигини сезган Қоровой

мушукка ташланди. Ташлангандаям ҳеч бир шовурсиз, шовқинсиз от қўйди. Туйқусдан пайдо бўлган ганимдан ўтақаси ёрилган мушукча овзидагини ташлаб қочди. Қоровой у қолдирган ўлжани энди искаб кўраётганида, нақ яғринида кучли зарбани сезди. Ангиллаганича, бир сакраб ёнига ўгриларкан, қаршисида важохати ўта кўркинчли малла мушукни кўрди. Аммо Қоровой мурғаклик давридан аллақачон ўтган, тап тортмай мушукка ташланди. Табиий, мушукларнинг хужуми ҳеч вақт узоққа чўзилмайди. У Қоровойнинг афтини бир-икки тирнаш билан чекланиб, ура қочди. Қоровой уни қувламади, оёқлари остидаги сичқонга интилди. Аввалига искаб кўрди, сўнг ялади. Қондан вужудига ажиб бир титроқ таралди. У титроқ босилишини кутиб ўтирмай, ўлжани бир ямлашда ютди-қўйди.

Шу кундан эътиборан теварагидаги жамики жонлиққа емиш деб қарайдиган бўлди. Ҳатто чангалзорни макон тутган ёввойи мушуклар ҳам бундан мустасно эмасди. Аммо уларни тутмоққа унга йўл бўлсин. Ўша кун у юмронқозикқа ташланиб кўрди. Юмронқозик инига уриб кетгач, беозор тошбақага овиз солди. Чоғроқ суякларни майдалашга қодир тишлари унинг мегиндек косаси олдида ожиз қолди. Тошбақанинг сичқон каби юмшоқ эмаслигидан ажабланиб турганида, кўзи бирдан пилдираб бораётган типратиконга тушиб қолди. Бир сакраб унга овиз урди-ю, тумшуғи яраланиб, ангиллаб юборди. Қайтиб бу жониворга қотинмайдиган бўлди.

Эртаси биринчи бор чангалзордан ташқарига чиқди. Ўзига қолса ҳаливери ташки дунё юзини кўрмасди-ю, лекин сичқоннинг юмшоқ ва мазали этини тотиганидан сўнг, иштаҳаси карнай тортиб, кўринган, шитирлаган нарсага ташланавериб, кенг даштга чиққанини сезмай қолди. Бир вақт бундай қарасаки, теварагини девордай ўраган буталар ортда қолиб, сарин ел юнглари сийпаламоқда. У кенг дунё қаршисида лол қотди. Дунёнинг бу қадар чексизлигини хаёлига келтирмагани боис, кўз ўнгида тўсатдан юз очган манзарани идрок этолмай, нолакор гингшиб юборди. Сўнгра оҳиста чўнқайиб, атрофни диққат билан кўздан кечири бошлади. Орада ортидаги чангалзорга бир қараб қўйди-

да, тумшугини кўкка чўзиб, хавони искади. Шунда димоғига қўлансароқ емиш иси урилди. Ютоқиб тумшугини ялади. Кўзлари ёниб, бот теваракка аланглади. Емиш иси бамисоли оҳанрабодай ўзига торта бошлагач, ноилож йўргалаб, илгарилади. Исга эргашди. Чамаси уч юз одимлардан сўнг бир дунё емишга дуч келди. Саёзгина чуқурликда бутун бошли сигир лоши чўзилиб ётарди. Сигир лоши қишлоқ итлари томонидан аллақачон талон-тарож қилинган эса-да, тишга босгулик емиш хали сероб эди. У очофатларча лошга ёпишиб, майда, ўткир тишлари билан устихондаги қолдиқ этларни кемиришга тушди. Қорни тўйгач эса, ички бир туйғуга бўйсиниб, коворға суяқларидан бирини тишлаб изига қайтди. Уни сайхонликдаги камарга беркитди. Анча бурун буталар орасидан топган суягини ялангликка келтириб, сўнг ғажигандай, кечгача камарга анча-бунча суяк ташиб қўйди.

Бу қиликни у бировдан ўрганмаган. Аслида ўргатувчининг ўзи йўқ эди. Онаси ўғирликни балодай эпларди-ю, лекин ўлжасини қора кунга асраб қўйишни билмасди. Топарди-ютарди, аммо ғамламасди. Тўғри, кичиклигида аждодларининг одат ва хусусияти боис, ўзидан ортган суяк ва нон бўлақларини Ҳайдар кўсанинг ховлиси бурчакларига кўмиб, бекитиб қўярди. Кейин қарасаки, бунга ҳеч хожат йўқ, емиши етарли, вақтида томоғига қараб туришибди. Натижада, у ўзидаги нодир табиий хусусиятлардан маҳрум бўла борди. Қисқаси, қарамлик итларни текинхўр ва боқибегам, танбал ва бефаҳм, сусткаш ва журъатсиз қилиб қўйди. Қоравой эса қарамлик тушовидан ҳоли, аждодларининг бор хусусияти унда тўлалигича қарор топмоқда эди. Суяк ғамлаш борасидаги уддабуронлиги табиий майл туфайли эди.

Қоравой суяк мазасини тотган кунийёқ Олапарнинг пинжига суқилмай қўйганди. Оқибатда, онасидан сўт қочиб, у бутунлай оч қолиш хавфи остида қолганди. Ушбу майл туфайлигина бўлғуси бу хавфдан ҳалос топганди. Ўша кунни суяк ғамлаб, хийла хотиржам тортган бўлса-да, ундаги бу осойишталик онаси келгунга қадаргина давом этди. Олапар қора бериши билан унда янги туйғу — қизғанчиқлик бош қўтариб,

онасини камарга яқинлаштирмасликка уринди. Аммо Олапар суякларга ҳатто қиё боқмади. Корни жуда тўқ эди унинг.

Эртаси онаси қорасини кўрсатмади. Индинига ҳам. Умуман, бошқа қайтиб келмади у. Олапар товук ферма қоровули томонидан отиб ўлдирилганди.

Ёлғиз қолгач, Қоровой бир ҳафта суякларни кемирди: Чанқовини ўзи бир пайтлар йиқилиб тушган чуқурдаги сувдан қондирди. Чуқур нишобликда бўлиб, ёмғир сувига доим тўлиб турарди. Бу орада сигир лоши тугаб, йўғон оёқ ва умуртқа суякларига унинг чоғи келмади.

Қоровой онасини беҳуда кутиб юрган кунлари суяк ғажишдан ташқари, ов қилмоқнинг ҳам ҳадисини олди. Ялангликдан юз одимча наридаги буталари сийрак майдонда юмронқозиклар оиласи яшарди. У каттакон соқчи юмронқозикни кўз остига олганди. Аммо уни қўлга туширмак осон эмасди. Қоровой ўлжасига ҳар томонлама яқинлашиб кўрди. Бирок барча ҳаракатлари зое кетди. Соқчи юмронқозик унинг қорасини илғашиб билан «чийқ» этар ва натижада майдонда ўралашиб юрган юмронқозиклардан асар ҳам қолмасди.

Орада у тўртта сичкон тутиб еди. Юмронқозикни эплаёлмаган эса-да, уни пойлаш мобайнида шуни уқдики, бу дунёда ҳеч бир тирик жон осонгина ўлжа бўлавермас экан. Ҳатто оддийгина сичконларни овлашунча қанча эврилмади у. Мушукдайин писиб, сирғалишдан ташқари, қоплондек човут солмоқча бориб етди. Ҳуддан тўққиз ҳаракати бекор кетиб, неча-неча бор қурук ерни чангалламади. Ўлжаси қочиб, оғзига кесак илашмади. Тумшуғи новдаларга тилиниб, оғрик азобини тортмади.

У юмронқозикни пуф сасикка чиқариб, даштда изғий бошлади. Камардаги суяклари тугаб, ўзга иложи ҳам қолмаган, боз устига, ёш ва навқирон вужуди ҳаракат истаб, аллақерларга ундагани-ундаган эди. Дастлабки куни улов минган эгасига эргашиб келаётган товукхонанинг янги ити Бўйноқ уни олдига солиб роса қувлади. У дашт бўйлаб қочаркан, чангалзордан паноҳ топди. Дунёда емиш ташвишидан бўлак ғаним хавфи ҳам борлигини шундагина англади. Янаги сафар

эса ғайрати ичига сифмай қирга ўралади. Қирдан туриб бу ёруғ оламнинг ниҳоятда кенглигини, қирдан нарида тагин қирлар, қирлардан сўнг улугвор тоғлар ястанганини илғади. Узокдаги қир бетига ёйилган сурувларнинг нималигини идрок этолмади. Билгиси келиб, ўша томонга юрди. Чўпонларнинг итига таланиб, қўнолғасига зўрға қайтди. Уч кун ёмон азоб тортиб ётди. Ҳамжинсларига нафрати ошса-да, лекин қасос олиш туйғусини хис этмади. Нега деганда, дунё ишларини ҳали тушунмас, уни кадам-бакадам ўзлаштирмоқда эди. Ҳозирча англагани, чангалзордан нарисини бегона ер деб билди. У ернинг ўз эгалари бор экан, деган қарорга келди. Бу нарса уни чангалзорга яна-да маҳкам боғлади. Чангалзорни ёв ўтмас қалъа деб хаёл қилди. Чунки бу ерда ҳали ҳеч нима безовта қилмаган эди-да уни.

Аммо тез орада безовта қилувчилар ҳам топилиб қолди. Соғая бошлаган кунларининг бирида ғазабдан Қоровойнинг туклари тиккайиб, вужуди титраб кетди. Намчил тумшугини олдинга чўзиб ҳавони ҳадик билан искади. Бегона ҳид ва нотаниш шовурни тез илғади. Мулк эгаси сифатида қони қайнаб, ўша томонга писиб жўнади. Салдан сўнг кўрдик, иккита шохли жонивор бута новдаларини бамайлихотир куртиллашиб чайнамоқда. Ох, унинг жисмида ёввойи аждодларининг ёвқур қони шу қадар кўпирдики, қаҳру ғазабдан эси оғиб қолаёзди. Шу топда инига тажовуз қилинган бўридан хавфлироқ эди у. Беозор эчкиларни даҳшатли ғаним деб билди. Эгалик туйғуси туфайли улар билан қонли жангга киришга шайланди. Тишларини иржайтириб, олға ташланди. Вожаб, ўта ваҳимали ва кўрқинчли кўринган ғанимлари шаталок отиб қочиб қолса бўладими. Бу ҳолдан у бир зум ханг-манг туриб қолди. Сўнг эса бутазордан ўқдек отилиб чиқиб, эчкиларни дашт бўйлаб кува кетди. Бу ишидан шу қадар роҳатланиб, шу қадар ҳузурландики, югуриб бораётиб ирғишлаб-ирғишлаб қўйишдан ўзини тиёлмади. Ҳатто қўймичидаги жароҳати ҳам эсидан чиқиб кетди. Ғолиблик нашидасидан, том маънода, масрур эди у.

Эчкиларнинг бахтига Қоровой уларни емиш деб ўйламади. Ақс ҳолда бирортасига жиддий зиён еткази-

ши тайин эди. Кувлаш билан бўлиб Қоровой калтак тутган икки оёкли «махлук»ка рўпарў келганини сезмай қолди. У таажжубланишга улгурмай, нотаниш «махлук» нимадир деб бақирди-да, қўлидаги таёғини улоқтирди. Узун калтак зувиллаб яғринини ялаб ўтди. Қоровой тўхтаб, унга хайрон боқди. Сўнг ириллаб, энди уни олдига солмоқчи бўлди. Қайдам, бу «махлук» қочмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Ерга бир зумга эгилди-да, шигаб тошбўрон қилишга тушди. Тошлардан бири биқинига тегиб, оғриқдан у вангиллаб юборди. Ва шундагина хавфли рақибга дуч келганини англади.

Чангалзорга қайтиб, оёқлари устига бошини кўйиб ётаркан, hozиргина кўрган-кечирганларини тасаввур доирасига сиғдиrolмай кўп қийналди. Қийналганидан нолакор рингшиб юборганини ҳам сезмай қолди. Хартугул, дунё қарама-қаршилиқлардан иборат, юмронқозикларнинг чирқиллашидан хаёли бўлиниб, бу азобдан халос топди. Сергакланиб бошини кўтарди. Искаланиб, хид олди. Сўнг буталари сийрак сайхонлик томон жилди. Бу эпчил, серҳадик жониворларни очик ҳаракат билан қўлга тушириш мушуқлигини билгани боис, сайхонликдан берида тўхтаб, ўзини буталар панасига олди. Бу ердан ялангликда югуриб юришган жониворлар яққол кўзга ташланар, ўртада эса ўша бикқасемиз соқчи юмронқозик гўддайиб турарди. Қоровойнинг қорни гўлдираб, тумшуғини ялади. Кейин хонаки итларга хос бўлмаган бир йўсинда ербағирлаб олға силжиди. Аввалгидек кетини кулгили тарзда дўнг қилиб эмас, бамисоли коплондек ҳаракатланмоқда эди. Бу ҳаракатни ўзи пайқамаган холда ғоят усталик билан адо ётаркан, бунинг учун укувлилигидан эмас, табиатдан миннатдор бўлмоғи лозим эди. Негаки, табиат зўр мураббий — қарамликдан холи, мустақил яшашга одатланган жонзотни шароитга қараб, ҳар кўйда тарбиялай олади.

Қоровой соядай сирғалиб айча илгарилади. Энди уларни серновда пастак бута ажратиб турарди. У бошини хиёл кўтариб, бот искаланди. Димоғида гўшт хидини, гўшт хидинигина эмас, қайноқ ҳаёт хидини туйди. Яғринидаги туклари титраб, ерга яна-да қапиш-

ди. Бу ёғига қандай ҳаракатланишни билмай, боши қотди: Олға юришдан наф йўқ, унинг қоп-қора туси тез қўзга ташланади. Кутишга тоқатиям йўқ, сокчи юмронқозикни тезроқ қўлга туширгиси келарди. Негадир, айнан шуни, бошқасига эътибор ҳам бермасди.

У барибир яна итлигига борди. Сапчиб туриб, ўлжаси томон қуюндек елди. Қайдам, ялангликда бирпасда жон асари қолмади. Бир иш чиқаролмаган Қоровой сайхонликда беҳуда изғиркан, аламдан увлаб юборди. Дуч келган тешикка тумшугини тикиб, ўлжа ҳидини ютоқиб-ютоқиб хидларкан, ер тирнаб, тупрокни ҳар томонга сочиб ташлади. Сўнг эс-хушини бир оз йиғиб, пастак буталар панасига ўтиб ётди. Қайсар бир туйғуга бўйсиниб, ўлжасини пойламоққа киришди.

Қоровой қуриган хашаклар узра мисоли арвоҳдай сирғала бошлаганда, юмронқозиклар ялангликни тагин банд этишганди. Шу орада кўриқчи юмронқозикнинг диққати бир лаҳзага бўлинди. У кўкда охиста парвоз қилаётган калхатни кўриб қолганди. Осмондаги ғаними бутазорда унчалик хавф туғдирмаслигини билса-да, тарки одат дегандек, унга ҳадик билан тикиларкан, ортидан елдай келиб, нақ яғринига оғиз солган Қоровойни пайқамай қолди.

Бу воқеа ажойиб ёз кунларидан бирида юз берди. Борлиқ илиқ-иссиқ кунларга хос гўзал ва фусункор эди. Қоровой эса бу тароватни ўлжасини қўлга кири-тиб, паккос туширгандан сўнггина сезди.

* * *

Бу орада Қоровой онасини бўтунлай унутди. Уни тушида кўргандай элас-элас хотирлайдиган бўлди. Онаси уни туғди, боқди, лекин тарбиялай олмади. Қоровой шароит тақазосига кўра мустақил равишда ҳаёт сабоғини ола борди. Яшаш учун турли усулда эврила бошлади. Қорни очганда, кўнғизу чигирткалардан ҳам ҳазар қилмади. Парранда гўшти таъмини эса учирма бўлган қуш болаларини тутиб егач, билди.

У кейинги қиска вақт ичида чангалзорни тамомила ўзлаштириб олди. Тошбақа ва типратиконни демаса, қолган жониворлар осонликча тутқич бермаслигини

фахмлаб етди. Шунга қарамай, хамиша оч меъдаси нималарни хазм қилиб юбормади дейсиз. Тани кун сайин кучга тўлиб, ёзнинг иккинчи ойида шундай бир ит бўлдики, аксарият итлар бу келбатга икки-уч йилда зўрға эришиши мумкин эди: Ётар ва турар жойи чангалзор бўлса-да, у ўз сарҳадини секин-аста кенгайтира борди. Дастлаб Тошлисойнинг юқори ўзани бўйлаб тентиди. Бу йил сув тезда қуриб қолмагани боис, сой ўзанида катта-кичик кўллар сероб эди. Қоровой ўша кўлларда чўмилиб яна-да чиникди. Сувдаги яккам-дуккам балиқларни кўриб анқайса-да, биронтасини тугиб еёлмади. Лекин бир неча бор ҳаракат қилгани рост. Бироқ балиқ дегани ўзи ўйлаганчалик овсар эмас экан, бекорга урингани қолди.

Тошлисой қишлоқ тарафдан янтоқзор дашт билан чегараланган, иккинчи соҳили эса тик жарлик эди. Жар бети қушлар уясига тўла, сергак жонивор учун бу ерда емиш дегани мўл. Нимадандир яраланиб, йиқилиб тушган қуш дейсизми, ё захда кулча бўлиб ётган илон дейсизми, хуллас, тимирскиланган жониворга ямлагулик нарса хамиша топилиб туради.

Илон овламоқни Қоровой чангалзорда ўрганган. Бу соҳада у типратикондан улгу олганди. Бошда у типратиконларнинг оғзидагини олиб юрди. Сўнг ўзи ўрганди. Типратиконга ўхшаб илоннинг думидан эмас, бўйнидан тишларди. Ҳар ҳолда унинг бу қилиғи ит зотига хос эмасди. Аммо тинимсиз емиш талаб қиладиган юхо нафсини қондирмоқ илинжида ҳеч балодан қайтмасди. У бу хил овни ички идрокка бўйсунган ҳолда ғоят чапдастлик ва эҳтиёткорлик билан амалга оширарди. Илоннинг захарли махлук эканини биров ўргатмаган эса-да, туйғуси асосида хис этарди буни. Энг қизиғи, захарли жонивордан тап тортмас бу шоввоз ўта беозор сариқ илондан ўлгудек жирканар, кўзи тушиди дегунча, пишқириб нари кетар, ё бу унинг ўша пайтдаги кайфиятига боғлиқ, эрмак қилиб ўйнарди.

Кунлар ўтган сайин сойнинг юқори ўзани секин-аста унга ўз бағрини оча бошлади. Бир сафар у жардан йиқилиб ўлган семиз кўйнинг жасадига дуч келиб қолди. Ўша куни роса базм қилди. Қорни ёрилгунча гўштга тўйди. Сўнг ҳаётида биринчи бор тўк қорин

билан ялқовланиб, солланиб чангалзорга қайтди. Эртаси эса ўша ерга бориб, ғазабдан нақ шайтонлаб қолаёзди. Қайси кўз билан кўрсинки, насибасига иккита нотаниш ит шерик чиқиб турибди. У ириллаганча олға ташланди. Ўз навбатида нариги итлар ҳам унга қарши югуришди. Олатасир олишувдан жар туби чангиб кетди. Итлардан бири яраланиб, оқсоқланганча четга чиқди. Қоровой жуссадоррок Ола ит билан якка-ма-якка қолди. Бир муддат галма-гал бир-бирини тупроққа босишди. Охири ҳолдан тойишгандай, бетма-бет туриб қолишди. Тишлари даҳшатли даражада иржайган, ҳар қайсиси жангни тезроқ ўз фойдасига ҳал этмоққа интиларди.

Ола ит жўнгина хонаки ит эса-да, насибасини даладаштан териб ейишга ўрганган, овзига тегиб турган хўрагини, табиий, етти ёт бегонага қолдириб кетишга асло тоқат қилолмасди. Ҳозир у рақибига қаҳр ила тикиларкан, уни қаерда кўрганини эслаёлмай гаранг эди. Аммо у ер-бу ерда ҳидига дуч келгандай бўлувди. Мана энди қаршисида гўддайиб турибди. Ёш бўлса-да кучи бисёр экан, ҳеч чоғи келмаяпти. Бундан у бир қаҳрланса, бегоналигидан икки бор ғазабланмоқда эди. Турган гап, ит зоти нотаниш ҳамжинсини ҳамиша душман ўрнида қабул қилади. Тўкнашув пайтида муро-са қилинмайди, фақат қайси томоннинг зўр чиқишигина орани очик қилади, холос.

Рақибининг жон олувчи жағидан кўзини узмай, кулай фурсатни сабрсиз кутаётган Қоровойнинг ғазаб ва нафрати ўта чексиз эди. Ахир у сой ўзанини аллақачон ўзиники қилиб олганди-да. Хўрак унинг ҳудудидан топилган, демак, ёлғиз унга тегишли. Манову сурбет буни тушунишни истамагани етмагандек, пешкирлик қилгани-чи.

Ола итдан ўларок, Қоровой рақибининг чекиниши билан кифояланмай, қандай бўлмасин, уни мавҳ этишни ўйларди. Ёввойи табиати шунга мослашган, ҳар қандай курашнинг оқибатини мавҳ этиш деб биларди. Ёввойилик унинг вужудигагина эмас, руҳига ҳам сингиб улгурганди. Қорин тўйдириш гамида турли йўсинда эврилишлар, ўлжа умидида ербағирлаб ҳаракатланишлар, тумшуғи етган нарсани нафсига уриш каби

хусусиятлари унинг ҳар бир мускулини қайишқоқ қилибгина қолмай, руҳини чапдастлик ва ёвқурлик томон йўналтирган бўлиб, ҳозирча унинг ҳосиласи қорин тўйдириш билан яқунланарди. Қорин тўйдириш эса кўп ҳолларда курашсиз бўлмайди. Кураш жониворда ёввойилик ва йирткичликка майл уйғотгандек, эркинлик, ўз навбатида, бу майлни хаддан ташқари кучайтиради, шакллантиради. Табиатан ёввойи бўлган Қоровойда бу хусусиятлар аллақачон таркиб топган эса-да, тажрибасизлиги ва кўникма олмаганлиги туфайли ушоқ молларни, аниқроғи, уй жониворларини ҳали емиш деб билмасди. Билганида ҳашорату ер тешар жониворлар билан кифояланиб, эчкилар билан пачакилашиб юрмасди. Балиқ тутаман деб тумшугини тошга уриб ёрмасди. Ахир қайси замонда ит зоти балиққа ҳамла қилган дейсиз. Қисқаси, нафс балоси ёмон. У шундай бир қудратли кучки, заптига олса, тамом ҳар қандай жонзотни ўз йўриғида йўрғалашга мажбур эта олади. Бу куч эндиликда Қоровойнинг феълида шафқатсизликни туғдира бошлаган эди.

У ириллаб пайт пойларкан, рақибида кўрқувдан асар ҳам йўқлигини пайқади. Лекин бундан зиғирча ажабланмади. Шундай бўлиши лозим деб биларди ва билгани учун ўзи ҳам кўрқув ҳис этмасди.

Бу ҳолни Ола ит ҳам сизди. Уни тилка-пора қилмоқ истагида баттар ёнди. Аммо ҳамма бало шунда эдики, бу ишни ҳеч эплаёлмаётганди. Рақиби нақ иблиснинг ўзи, ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмай, ҳамлага шай турарди. Ола ит тажрибали эди. Қаршисидаги навқирон вужуд курашда анча укувсиз бўлса-да, эпчилликда ўзидан бир қадар устунлигини сезгани сайин секин-аста ташвишга туша бошлади. Нега деганда, ҳозир бўйин эгиб кетса, бу жойлардан насибаси бутунлай кесилишини идрок этганди. Боз устига, сой ўзани жаннати жой, ҳафсала билан изғисанг, ҳар куни қорин тўяди. Тарк этиб бўларканми бундай жойни! Шунда у қўшни итлар қаватида бўлмаганидан ўқинди. Биргалашиб манову безбетни боплаб адабини бериб қўйишган бўларди. У ёнига кўз қирини ташлаб қўпди. Эҳ, анаву ярамас кўмакка келиш ўрнига жароҳатини ялаб ўтирибди-я. Э, вингшимай ўл!

У пайт пойлаб туриб, тўйқусдан Қоравойнинг бўғзига чанг солди. Вожаб, рақиби бамисоли кўланкадай чап берибгина қолмай, нақ яғринига тиш ботирса бўладими. У бу ҳамлага пухта хозирлик кўрган, шу пайтгача бу усул билан қанчадан-қанча итларнинг додини бермаганди. Энди эса... Устига-устак, яғрини энг нозик жойи — эски яраси янгиланиб, Ола ит оғриқдан ангиллаб, кўрқувдан сийиб юборди. Қочмоқдан ўзга иложи йўқлигини англади. Аммо бунинг учун аввало мана бу зулукдай қоп-қора, зулукдай ёпишқоқ махлукнинг чангалидан қутулмоқ лозим эди. Бахтига қарши, рақиби бўри эмас, ит. Ит эса тишлаган жойини қсонликча кўйиб юбормайди.

Қоравой бўғзида тук аралаш қайноқ қонни туйган сайин баттар кутурар, рақибини бурдалаб ташлаш иштиёкида ёнарди. У шу иштиёк оғушида бир лаҳзага тишларини бўшатди-да, янги куч, янги ғайрат билан қайта ҳамлага ўтди. Аммо даҳшатли жағи мўлжалга етмай, «шарк» этиб ёпилди. Навбатдаги уриниши ҳам бесамар кетгач, у эс-хушини йиғиб, бундай қарасаки, рақиби жонҳолатда қочиб борар шериги унга соядай эргашган. Салдан сўнг қочоқлар дўнглик ортида кўздан ғойиб бўлди.

Қоравой чўнқайиб тантанавор хурди. Аммо хуриши кўнглидаги қувончи ва ғалабасини тўла ифодалай олмаётганини сезиб, тумшугини кўкка чўзганича ҳузур қилиб увлади. Увлаш руҳига ҳуш ёқиб, дилида тугилган ғолиблик ҳиссини тўлиқ акслантирди. Увлаш жардан акс-садо бўлиб қайтди. У яна ва яна увлади. Акс-садога кулоқ тутиб, тўхтаб-тўхтаб увлади...

Увлаш унинг кўксидан бежиз тошиб чикмаганди. Бу унинг ёввойи ва ёвқурлигидан дарак берарди. Агар кузатган бўлсангиз, хонаки итларнинг тинимсиз акиллаши жўн кишиларнинг беҳуда гиди-бидисига ўхшайди. Худди акиллашдек, гиди-бидида на маъно бор, на мантик. Зўр итлар эса акиллашни унчалик ҳуш кўрмайди. Тунлари кам-кам хуради, гоҳида чўзиб-чўзиб увлайди. Айни мана шу нидода қадимий аждодларининг кўхна кўшиғи мавжуд. Итлар куйлайди. Лекин ҳаммаси ҳам эмас. Куйлаш учун унинг зуваласи бошқачароқ узилган бўлиши лозим.

Ўша куни Қоровой увлашдан ташқари яна бир нарсани одат қилди. Қўй жасадининг қолган-қутганини сал нарига судраб обориб, кўмиб ташларкан, бу меники, тегсанг, соғ қўймайман, деган маънода сўлагини окизиб белги қўйди. У буни кир бетиде яшовчи малла тулкидан ўрганганди. Неча бор у яшириб қўйган емишларни топиб еганди. Ҳозир бу одатни тулкидан кўргани учун эмас, кўп бор оч қолганлиги эвазига юзага келган тажриба асосида амалга оширган, тулкидан эса шунчаки улгу олганди. Шунга қарамай итлик хусусияти устун келиб, бир муддатдан сўнг, ўлжа кўмилган дўнглик четига сийиб қўйишни ҳам унутмади. Шундай қилса, белгиси ишончлироқ бўладигандек туюлди.

Ўша куни у димоғи чоғланиб, чангалзорга қайтди. Тунлари маза қилиб увлади. Аммо у узокда чироклари милтиллаб кўринаётган Яккатут қишлоғида ўзига қарши куч жамланаётгани, жонига қасд этмоқ ниятида мудҳиш режалар тузилаётганидан беҳабар эди.

* * *

Ола ит барча ҳамжинслари каби кекчи эди. Ўша куни у ховлига қайтиб, ялоқдаги ювундини шалоқла-тиб ичди-да, товук катаги устига чиқиб ётди. Яғрини-даги жароҳати азоб бериб, нолакор рингшиди. Унинг рингшиши кўрада кўйманиб юрган Шоди гарангни диққатини тортди. Шоди гаранг итининг ярасини кўздан кечириб, ўчокдан бир ховуч кул олиб келиб сепди. Шу билан унинг жонига аро кирган бўлди.

Эгасининг муолажаси туфайли у тез ўзига келди. Шоди гаранг сигирларининг ярасига суртадиган қопқора, сассик дорисини ундан аямади. Дори жизилла-тиб ачиштирганда, Ола ит Қоровойни эслаб, кўп қахр-ланди. Кўнглида ададсиз интиқомни тугиб, бир куни томорқа адоғига ўтиб хурди. Зумда атрофида уч-тўрт қўшни ит пайдо бўлди. Кенгаш тумшук ҳидлаш билан бошланиб, шу созда яқунланди.

Итларнинг бу хил ҳолатини кўп кузатганмиз. Бизнинг назаримизда бу жараён ҳеч бир маъно касб этмайди. Аммо бу нарса бутун бошли бир гурунғ,

битим ва яна алланималардир. Эътиборли нигоҳ ажиб бир холни пайкаши мумкин: биринчи бўлиб етиб келган Қашқа тумшуқ хидларкан, жароҳатини кўриб байбайлаб юборади, яъни калта хуради: «Ух-ху, боплашибди-ку». Ола ит сукут қилади. Бошқа итлар етиб келишини кутади. Тўрткўз билан Чинок пайдо бўлгач, у оҳиста гингшийди. Тўрткўз уни искашда давом этиб, қаҳр билан ириллайди: «Нима гап, нима бўлди?» Ола ит унинг тумшуғини ялаб, мақсадга ўтади: «Тошлисойда бир сурбет пайдо бўлибди. Ёмон жангари экан, ярамас». Охирида етиб келган Чинок оғзини катта очиб эснайди: «Нима бўпти?» Бунга жавобан Ола ит шикоятмуз гингшийди: «Адабини бериш керак. Қара мени нима қилиб кўйди». Чинок бот эснаркан, наридаги сояни кўз остига олиб, райишсиз ингиллайди: «Шу иссиқда зарил кептими». Қашқа жаҳлланиб, кескин хуради: «Сен жим ўтир қари маймоқ!» Бу Ола итга хуш ёқиб, воқеани бир бошдан сўзлаб беради. Орада Тошлисойда емиш дегани жуда сероб эканлигини ҳам қистириб ўтади. Бундан итларнинг сўлаги оқади. Қашқа бесабр ириллайди: «Кетдик!» Чинок тилини бир қарич осилтириб, яна иссиқдан шикоятланади. Тўрткўз уни кўкси билан суриб, даврадан четлади. Қашқа акиллаб сўкилади. «Аҳмоқ! Ярамас! Кўрқоқ! Йўқол, бу ердан!» Ола ит уни қувватлайди: «Йўқол!» Чинок кемтик ошиб, кўздан йўқолгач, бир битимга келинадида, йўлга тушилади.

Орадан ўн дақиқалар ўтгач, итлар дала йўлида йўртиб боришарди. Қуёш таптидан кизиган юмшоқ тупроқ панжаларини куйдирар, узоқда эса Тошлисой ўзани узра чўзилган жарлик қорайиб турарди. Итлар ҳақиллаб, бир қарич осилган тилларидан чак-чак сўлак оқизиб, ўша ерни қора тортишган эди. Қашқа мўл-кўл емиш умидида олдинроқда одимлайди. Ола ит ярринидаги яра изига иссиқ таъсир этаётганини сезиб гингшийди. Фақат Тўрткўзгина иккиланиброк илгарилайди. Бундай иссиқда муздек ариқ ичида кўксини ерга бериб ётишга нима етсин. Улар эса худди пишириб кўйгандай, дала чангитиб юришибди-я. Бир хаёли изига қайтмоқчиам бўлди-ю, лекин ички бир ожиз истакка бўйсиниб, йўртишда давом этарди.

Уларнинг йўлини сариқ илон кесиб ўтди. Итлар парво қилишмади. Беғам тошбақа уларни кўриб, косаси ичига биқинади. Қашқа ўйинқарок, унга қотинмай ўтолмайди. Дўнгликда қозикдай қотиб турган юмронқозик уларни диққат билан кузатади. Кўкда тўрғай вижирлайди. Сизилловикларнинг овози оламни тутган, бу бир текис сас далага ўзига хос тароват бағишлайди. Итлар даштдан тезак териб қайтишаётган болаларни четлаб ўтишади.

Ола ит шерикларини лош талашган жойга эргаштириб келади. На лошдин, на Қоровойдан дарак бор. Бундан Ола итнинг қони гупуради. Ҳид олиш сезгилари тийраклашиб, Қоровойнинг изидан тушади. Из уни лош кўмилган жойга бошлаб келади. Аммо кўйнинг кўмилган жасади аллақачон тинчитилган бўлиб, из уларни сойнинг қуйи ўзани томон етаклайди.

Қоровой ўрта жарнинг тагида куйманиб юрган экан, уни биринчи бўлиб Қашқа кўради. Вовуллаб оламни бузади. Салдан сўнг уч ит Қоровой сари елади.

Уларни кўриб, Қоровой аввалига ажабланади, сўнг ғазабдан кутуриб кетади. Ахир мулкида бегоналар юрса-ю, кутурмай бўладими. Ғўрлигига бориб, кучлар нотенглигини ҳисобга олмайди. Ер тирнаб ириллайди: «Қани яхшилиқча даф бўлинглар!» Қайда, рақиблари бу хил нозик имо-ишорани тушунмайди. Бало-қазодай унга ташланишади. Жар тупроғи кўкка ўрлаб, чанг-тўзон ичида ким-кимни талайпти билиб бўлмади қолади.

Қоровой холи танглигини тезда пайқади. Жонига чакалакзоргина ора кирадигандек, ўша томон интилади. Қув-қув бошланади. Қоровой рақибларидан илдамрок югуради. Чакалакзорга етиб, бундай ортига қарасаки, итлар изидан қолмай келаяпти. Шаштларига қараганда, чангалзорнинг тити-питисини чиқарадиган. У-у, йўк, бунга асло чидаб бўлмайди! Чакалакзор ёлғиз уники! Чакалакзорга кирган жойида, шартта изига қайтиб, ҳал этувчи ҳамлага ҳозирланади.

Ит деганлари фавқулудда вазиятда жуда зийрак келади. Қоровойнинг вазоҳатидан не гаплигини фахмлаган жониворларнинг оёқ олишлари тайсалланиб, анча нарида тўхтайдилар. Эндиги жанг беомон бўлади. Қоровойга биринчи бўлиб хужумга ўтган итнинг шўри

қуриydi. Бу ҳол унинг бутун вужудидан сезилиб турарди. Натижада, ҳамла қилишга итларнинг журъати етмай ақиллашга тушдилар.

Қоровой бошини хиёл қуйи эгиб, ириллаб тураверди. Қайсинг келсанг бурдалайман, деган маънода тишларини даҳшатли равишда шақирлатди. Тиш шақирлатиш бўриларга хос, ёввойи итларга хос. Хонаки итлар бундай киллолмайди. Улар кўпроқ овозга зўр беради.

Қаршисида ўзи ўйлагандан кўра хавфлироқ рақиб турганлигини англаган Ола ит кўмак истаб шерикларига қаради. Шериклари эса унга. Бироқ биринчи бўлиб хужум қилмоққа бирортасининг юраги чопмади. Ким ҳам ўлмокни истаydi дейсиз.

Биринчи бўлиб Тўрткўз ховрудан тушди. Чўнқайиб бир-икки хурдида, сўнг муздек соя-салқинда чўзилиб ётмокни маъкул топиб, аста қишлоқ томон бурилди. Бир оздан кейин Қашқа унга эргашди. У бир нарсани, яъни деярли маълум бўлган Қоровойнинг бирдан ёмон вазоҳатга мингани-ю, ўлимни бўйнига олган ҳолда уларга мардона бет бўлганини тушунолмади. Унинг маскан ҳақидаги тушунчаси ялоқ билан чекланар, ялогига тегилмаса бас, бошқаси билан иши йўқ эди. Ҳовлида савлатли кўриқчи, аслида эса ўтқир туйғулардан йироқ эди у. Ола итга емиш илинжида эргашганди. Емиш ўрнига аллақандай жангари итга рўпарў келиб ўтирибди. У билан пачакилашиб тургандан кўра, бо-риб ювиндисини ичгани маъкул.

Ёлғиз қолган Ола ит гоҳ рақибига, гоҳ номард шериклари томон боқаркан, ақли хонакилашган бўлишига қарамай, бегона ҳудудга қадам қўйганини фахмлади. Якка қолиш жуда хавфли эканини пайқади. Аммо дум қисиб кетиш оғир эди. У йўлига пўписали хурди-хурди-да, сўнг шериклари изидан йўртди. Баданида яна бир жароҳат орттириб, дами ичида кетди.

Бу ходисани кузатиб турган яккатутлик Толмас исмли бола жуда ақлли иш қилди. У сойнинг нариги бетида янтоқ чопиб юрарди. Гизланган итларни кўрса-да, бакиришдан ўзини тийди. Гар шўхлиги тутиб овоз берганида, қишлоқ итлари ундан пишанг олиб, шўрлик Қоровойни бурдалаб ташлаган бўларди. Сукут бу ерда ҳам, одатдагидек, аъло натижа берди.

Толмас дашт боласи, итларни яхши ажратади. Қоравойнинг навкирон келбатидан унинг зўр итлигини дарров сезди. Бирок кўпда эътибор бермади: Бирор кишлокдан дайдиб келиб қолган бегона ит деб ўйлади. Қоравойнинг чангалзор ити эканлигини кейин билди у. Бунгача хали ўртада икки ойлар чамаси вақт ястаниб ётарди. Унгача Қоравой неча-неча саргузаштларни бошидан кечирмади дейсиз.

* * *

Қоравойнинг товукхонага юриши танидаги жароҳатлари битиб кетгандан сўнг бошланди. Итлар билан олишув унга осон кечмаганди. Ўша куни Ола итга жиддий жароҳат етказган бўлса-да, ўзи ҳам обдон таъзирини еган, биқини ва қуймичидан тузуккина яранганди. Лекин оёқлари соғ — ўша-ўша илдам ва бақувват эди. Бу нарса уни жароҳатларининг тузалиш жараёнида оч қолишдан асради. Чангалзорда уни-бунити тутиб еб турди.

У товукхонага юришдан аввал Тошлисойнинг юқори ўзанида изғиб, топгани чалажон бир каптар бўлди. Қанотлари лат еган қуш камарда ётган экан, икки чайнаб жигилдонига урди. Қайноқ ва хушхўр парранда этидан тани яйраб, тотли исдан димоғи чоғланди. Ҳаётга иштиёқи ортди. Кейин чангалзорга қайтиб, илиқ шабада олиб келаётган қоришиқ хидларга юз тутиб, ялангликда узок ўтирди. Хидлар орасидан олисдаги товукхонанинг бадбўй, шунингдек, товукларнинг ҳаёт тафти уфуриб турган бўйини илғай олди. Негадир безовта фингшиб, тумшугини ялади. Охири бўлмагач, кечки пешинда ўша томонга лўкиллаб йўл тортди.

Товукхона Яккатут кишлогининг кунботишдаги тақир даштда, чангалзорнинг шимолида, чамаси, уч чақиримча нарида жойлашганди. У томонга яланглик кесиб, тепалар оралаб бориларди. Қоравой яқиндаги дўнгликка чиқиб, янтоқлар орасидан товукхонани анча кузатди. Нега деганда, туйқусдан у носинашта олам қаршисидан чиқиб қолган, иккинчидан эса, ички бир сезгиси товукхонада қандайдир хатар яширин эканидан огоҳ этиб турарди. Шу вайдан у дўнгда қотган,

войи жониворларга хос хушёрлик билан товукхона-
нинг ипидан-игнасигача кўздан кечирмокда эди. То-
вукхона биқинидаги чоғрок кулба теварагида ўрала-
ниб юрган эркак ва аёл, икки ёш бола, сояда чўзилиб
ётган каттакон ит Бўйнок унинг назаридан четда қол-
мади. Товукхона тевараги баланд симтўр девор билан
уралган бўлса-да, йигирма чоғлик оппок товук симтўр-
нинг бериги томонидаги янтоқзорда бемалоёл донлаб
юрарди.

Қоравой ҳар томонни чамалагандан сўнггина, ўлжа-
си томон писиб жўнади. Энди у росмана ёввойи йирт-
кич каби ҳаракатланар, ҳаракатидан ўта айёрлиги яққол
ақс этиб турарди. Айёрликни унга муҳит ўргатганди.
Янада аниқроғи, чангалзордаги ҳар бир жонивордан бу
борада жиндек-жиндек улуш олганди. Малла мушук-
дан, хатто оддийгина типратикондан, қўйингки, жўнгина
чигирткаларнинг хатти-ҳаракатларидан ҳам ҳаёт сабо-
ғини олган, бу ёруғ жаҳонда ҳеч бир тирик жон
осонликча тутқич бермаслигини аллақачон англаб ет-
ганди. Оч қолган кезлари у чигирткалардан ҳам бурун
жийирмаган, хатто ўшалар ҳам уни анча овора қилар-
ди.

Яқинда у ўғирлаб келган нарсаларини чангалзорда
яшириб юрадиган олаҳаккани итларга хос бўлмаган
услугда ғоят усталик билан қўлга туширганди. Аслида
Қоравой унга қасд қилмаган, бу нарса ҳаёлида ҳам йўқ
эди. Лекин баъзан овозига зўр беришидан ғаши келиб-
рок юрарди. Иттифоқо шундай кунларнинг бирида, у
соясидида чўзилиб ётган бута шохига ҳаққа келиб қўна-
ди. Ўрта жардаги таловдан сўнг хийла ўзига келиб
қолган Қоравойнинг кўнглига бирдан шумлик оралади.
Қушга кўз қирини ташлаб қўяркан, бамисоли ўликдай
тош котиб ётаверди. Ҳаққа бошда унга эътибор берма-
ди. Кейин итнинг қилт этмай ётишидан ажабланиб,
пастга учиб тушди. Узун қуйруғини ликиллашиб, у ён-
бу ён ҳаққалаб нималарнидир чўкилаган бўлди. Орада
унга бир-икки қараб қўйди. Сўнг қизиқувчанлиги ғолиб
келиб, итнинг бош тарафига ўтди. Бошини бир ён
кийшайтириб, Қоравойни диққат билан кузатди. Ке-
йин оёқсарисига йўналди. Ботиниб-ботинмай, думини
чўкиди. Бунинг ҳаммаси итга қизиқ эди. Унинг қилт

этмай ётиши эса кушга ундан-да кизик эди. Охири куш юрак ютиб, итнинг тумшугига яқинлашди. Ҳар лаҳзада ура қочишга шайланиб, унинг тумшугига тумшук урди. Ана шунда шўрлик ҳақканинг тақдири ҳал бўлди кўйди. Қоровой бир бурда этга осонгина эга бўлди.

Қоровой тулкидайин писиб боришни, бўридайин соатлаб пистирмада туришни балодай эпларди-ю, лекин бу хийлани ҳеч қўллаб кўрмаганди. Ушбу хийла жойида бемалол иш беришини англаб, хотирасига маҳкам тугиб кўйди.

Қоровой товукхонага писиб яқинлашаркан, дўнгдан энганидан бери орадан гўё бир йил ўтгандай туюлди. Аммо сира ошиқмади. Лўкиллашдан ўзини тийиб, шарпадай илгарилашда давом этди. Оралиқ масофа яқин қолгач, у ёғига ер бағирлаб ҳаракатланишга тушди. Аммо ўсиқ янтоқлар ҳалал бериб, у кўп бетоқатланди. Шунга қарамай, бошини кўтармади. Тусмоллаб, хавони хидлаб-хидлаб, олға жилаверди. Ҳиёлдан сўнг бошини кўтариб, ҳаяжондан бутун вужуди титраб кетди. Қай кўз билан кўрсинки, нақ тумшуги тагида бир тўда «емиш» бамайлихотир донлаб юрарди. У баттар ерга қапишди. Иягини шу яқиндаги каттагина тезак устига кўйиб, титроғи босилишини кутди. Ўзини сездириб, паррандаларни учуриб юборишдан ҳайикди. Товукларнинг учолмаслигини у хали билмасди. Билмагани учун ҳам у сабр қилди. Ва шу аснода пайқадикки, қаршисидаги жониворлар ўзга паррандаларга нисбатан анча калтафаҳм экан, ён-верига аланглаш ўрнига, нукул ер чўкилашади. Тўғри, симтўр ёнидаги улкан хўроз уни аллақачон сезган, бироқ бефаҳмлиги панд бериб, итни хатар деб билмади. Ҳадикли кизиқиш билан қараб тураверди. Қачонки, Қоровой қора шарпадай олға ташлангачгина, у хавфни англади. Аммо энди вақт ўтган, энг чеккадаги семиз товук итнинг чангалига тушиб бўлганди.

Қоровой ўлжасини потирлатиб олиб қочаркан, ортидан товуклар қақиллаб қолди. Ит хурди. Кимдир кетма-кет бақирди. Бу шовкин-сурон анча ергача уни таъкиб этиб борди.

У ўлжасини чангалзорга олиб бориб юрмай, сойда

тинчитди. Умрида бу қадар тотли эт емаганидан кўзлари сузилиб-сузилиб кетди. Кейин тумшук ялай-ялай, аста йўртиб, чангалзорни айланиб ўтди-да, кир тепасига чикди. Бу ердан чор-атроф худди кафтдагидек яккол кўзга ташланиб турарди. Қоровой тоғ томонга орқа ўгириб, бамайлихотир ерга чўнқайди-да, одатича, атрофни синчков кузатмоққа тушди. Унинг қаршисида кенг воҳа юз очганди: паст-баланд тепаликлардан нарида Ёккатут қишлоғи, ундан нарида яна бир қишлоқ, кейин яна бири... Ундан нарёғи кўкиш ховур салтанати остидаги улкан чексизлик эди.

Кўз ўнгида ястаниб ётган бу худудни Қоровой умуман билмасди. У фақат Тошлисойнинг юқори ўзани ва кир атрофларини кезган, қишлоқ томонга эса бирон марта оёқ босмаганди. Кейинги вақтда қишлоқ уни жуда қизиқтира бошлаганди. Сабаби, оқшомги шабада ўша ёқдан турли-туман тотли хидлар қатори аллақандай сирли шовурларни ҳам олиб келарди-да. Аммо итларнинг сероблиги туфайли у тарафга интилмасди. У фақат бир нарсага тушунмасди. Шунча ит бир масканда қандай қилиб умргузаронлик қилиши мумкин? Табиий, ўзини ўшалардан бири деб билмасди. Шу боис итлардан жирканар, уларга ўчакишган ҳолда ўз худудини секин-аста кенгайтиришга тиришарди.

Тоғ тарафдан ит овозини эшитиб, у ортига қайрилди. Тоққа туташ қирларга, ундаги қора-қура сурувларга анчайин кўз ташлади. Ҳов бирда сурув итларига талангани боис, у томонга кўпда қизикавермасди. Бу сафар, қорни тўк, кайфи чоғ учунми, лоқайд нигоҳига бирдан қизиқиш инди. Туйқусдан ўша ёққа боргиси келиб қолди. Кўп ўйлаб турмай ошиқмай йўлга тушди. Йўлда икки бор тулкига дуч келди. Лекин хонаки итлар каби уларни қувлаб ўтирмади. Табиатан бу хил ишларда жуда идрокли, аҳамиятсиз нарсаларга бекорга ҳовликавермасди.

Қоровой сурувлардан бирига яқинлашганда қоронғи чўккан эди. Сурув итлари уни дарров пайқашди. Галалашиб от кўйишди. Қоровой изига қайтди. Лекин аввалгидек ўпкасини қўлтиқламади. Илдамлигига ишонган тарзда, бир текисда қочишда давом этаркан, бора-бора бу қилиғидан алами келди. Салдан кейин алами

орга айланди. Бирок ўзини жиловлади. Зора қайтиб кетишса, деган андишада оралик масофани саклаб келаверди. Таъкибчилар орасидан ўзидек қоп-қора, жуссадор ит илгарилаб чиққач эса кўнглидаги орланиш қасосга ўхшаш қайнок туйғу билан алмашинди. Ўзида олишувга кучли иштиёқ хис этди. Аммо кучлар тенгсизлиги сабабли, бу истак қандай тез пайдо бўлган бўлса, шу суръатда исиз йўқолди. Негаки ўрта жардаги олишувдан у тегишли хулоса чиқара билган, тенгсиз жангдан ё майиб, ё бекорга нобуд бўлиши мумкинлигини англаб етганди. Олишувда куч эмас, кўпроқ вазият ҳал этувчи роль ўйнади. Қора ит жуда илгарилаб, вазият ўзининг фойдасига ўзгарганини сезган эсада, Қоровой дастлаб хиссиётга бўй бермади. Аммо сўнгги дақиқаларда кўнглида қасос ўти қайта алангаланиб, ортидан соядай эргашиб келаётган қора безбетнинг бошлаб адабини бергиси, юрагини аёвсиз ёндирётган ғалати оташни шу йўсинда туймоқ истади. Агар ортикча тайсалласа, ич-ичидан кўзғалган ададсиз аланга жисми-жонини куйдириб юборадигандек, шафқатсиз майл кўйида югуришни хиёл сусайтирди. Қора итни кўз кирида кузатиб, ҳамлага хозирлана бошлади. Ракиби етай-етай деганда эса яшин тезлигида ёнига ўтирилиб, унинг томоғига оғиз солди. Қора аҳмоқ анча ортда узун-қиска бўлиб келаётган шерикларига ишониб, хужумга тайёргарлик кўрмаган экан, бир ҳамладаёқ жон таслим қила қолди. Қоровой ракибини мавҳ этмокни хаёлига келтирмаган, кутилмаган бу зафаридан бир муддат гангиб турди-да, сўнг оёғини қўлига олди. Ўзга итларни чангда қолдириб кетди.

Қора итни мавҳ этган бўлса-да, Қоровой ўзини голиб хис этмади. Худди оч қоринга овқат ейишдек, кейинчалик бунини одатий ҳол деб билди. Ракиби хужум қилди, у эса тинчитди, тамом-вассалом. Энг ёмони у ўзга бир туйғудан талвасада эди. Шу пайтгача қўй-қўзиларга емиш деб қарамаган Қоровойда йиртқишлик хисси уйғонганди. Бошда сурув томонга шунчаки қизиқиш туфайли борган бўлса, эндиликда ўлжа умидида ташриф этмокни ўйларди. Ёйилиб юрган қўй-қўзилар тайёр емиш эканини фавқулодда идрок этди. Худди товуклардек, уларни ҳам тутиб ейиш мумкинлигини

фахмлаб колди. Уни олдига солиб қувган сурув итларини гўшт-ёрдан мастликқан гўрсўхталар деб гумон килди.

Қоровой тўсатдан туғилган бу янги туйғу исканжасида эртаси кечгача безовталаниб юрди. Оқшом қоронғисида қирга чиқиб, яна сурув томонни кузатди. Қоронғида гулхан шуъласини кўрди, итларнинг хуришини эшитди. Қорни таталаб, аста йўртиб, йўлга тушди. Бирок узоқ юриш керак бўлмади. Йўлда подаданми, сурувданми адашиб қолган уч совлиқдан бирини осонгина тинчитиб, бўкиб қолгунча гўшт еди. Қолганини одатдагидек, шудгор қилинган бурдойпоя чеккасига кўмиб чангалзорга қайтди.

* * *

Товуқхона қоровулининг отган ўқи Қоровойнинг хаётида кескин ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлди. Уни инсонга қарам қилиб кўйди.

Қоровой ўққа кузнинг ўрталарида, яъни йирткичлик фаолияти айни гуллаб-яшнаган бир пайтда дучор бўлди. Ўққа дуч келгунга қадар у дала-даштда адашиб қолган кўй-қўзилардан бир нечасини зимдан тинчитди. Шунингдек, ора-орада товуқхонани ҳам эсдан чиқармади. Вакти-вакти билан у ердан ҳам насибасини айириб еб юрди. Баданига жир битиб, чангалзордаги майда жониворлар билан умуман иши бўлмай кўйди. Қилган бирдан-бир иши — у ердан ёввойи малла мушукни хайдаш бўлди.

Аслида у мушукка анчадан буён кек сақлаб келарди. Нега деганда, мушук унинг кўз ўнгида майда жониворларни осонгина тутиб оларди-да. Қоровой емишни кизганмади, ўзи учун хийла мушкул бўлган юмушни мушук томонидан жўнгина адо этилишидан қаҳри келди. Жанжалга эса чангалзор этагидаги сайхонликда умргузаронлик қиладиган бошка бир юмронқозиклар оиласидаги бикқа семиз ва басавлат кўриқчи юмронқозикнинг қўлга тушиши сабаб бўлди. Қоровой уни анчадан буён кўз остига олиб келарди-ю, лекин ҳеч туюлмади. Бир куни уни мушукнинг чанғалида кўриб, қазабдан тутақиб кетди. Мушукка қарши аёвсиз уруш

эълон қилди. Бу уруш ёввойи жониворлар хаётида камдан-кам учрайдиган бир вазиятда ўтди. Бунда ҳар икки томон ҳам сабр-бардошнинг улкан синовини бошидан кечиришга тўғри келди.

Ўшанда мушук оғзидаги ўлжаси билан Қоровойдан осонгина қочиб қутулган, яъни лип этиб буталарнинг бири устига чиқиб олганди. Қоровой бошда обдан юқорига сапчиди. Ёввойиларча қутуриб, хонаки итлардай акиллаб сакради. Бора-бора акиллаши ириллашга, ириллаши сукутга алмашинди. Тишлари даҳшатли бир даражада шақирлаб кетди. Мушук, оғзида ўлжа, унинг бўғилишларига парвоям қилмади. Ёнида икки боласи, унинг устидан мушукларча кулди. Бироқ у жуда эрта қувонганди. Кутилмганда Қоровой бута тагига чўзилиб ётиб олди. Ётган жойидан тепага қараш оғирлик қилди шекилли, бирор ўн дақиқадан сўнг ўрнидан қўзғалиб, чўнқайиб ўтириб олди. Ҳазабдан чўғланган кўзларига айёрлик ифодаси калқиди: «Қани қачонгача шохда ўтираркансан!» Итнинг мақсадини англаган мушук, даставвал андак таҳликага тушди. Сўнгра оғзидаги ўлжа билан таҳдидли бифиллади. Қоровой парво қилмади, тумшугини ялаш билан кифояланди. Бечора мушук оғир ахволда қолганди. Қанчалик бақувват бўлмасин, барибир секин-аста жағи тола бошлади. Аммо шунга қарамай, оғзидагини ташлашни хаёлига ҳам келтирмасди.

У шу кўйда оқшомгача ўтирди. Жағи толгандан-толиб, роса бўларича бўлди. Ўлжаси залворлигина, боз устига, уни шохда тутиб туриш жуда мушкул эди. Пастда эса жағлари темирдек рақибни чидам билан пойлаб турарди.

Мушук ўлжасини бир амаллаб оёқлари остига жойлаштираркан, чуқур сўлиш олди. Айни шу паллада новда қимирлаб, панжаси тагидаги ўлжа тап этиб Қоровойнинг олдига тушди. Ит ғанимини алам ўтида қовуриб, ўлжани баҳузур туширди. Шундан сўнг ҳам у бута тагидан кетмади. Тумшук ялаб, мушукка кўз тикиб ўтираверди.

Каттагина ўлжадан айрилиб, ҳам бутوقда ўтираве-риб, токати ток бўлган мушук охири қаҳрини сочди. Юқори лабини жийириб, мўйловларини диккайтириб,

Кузлари ғазабу нафратга тўлиб, ўткир овозда биғиллади: «Ютадиганингни ютдинг, яна нима керак сенга, аблах?! Қорангни ўчирмайсанми, ярамас!» Қоровой эрмаклаб хурди: «Этингни бурдалайман, этингни!» Мушук баттар биғиллади: «Йўқол, ярамас! Текинхўр, суллох!» Қоровой калта ириллади: «Туш, этингни бурдалайман!» Мушукнинг биғиллашида энди ялинчок оҳанг бор эди: «Нима қилдим мен сенга? Ютадиганингни ютдинг, кетавермайсанми энди, тинчгина». Қоровой бўғзидан ириллайди: «Этингни нимталамасдан кетиш йўқ!» Мушук қисқа-қисқа биғиллаб, юқоридаги саволни такрорлайди: «Нима қилдим мен сенга?» Қоровой чўзик ириллайди: «Изгинангни қуритаман, бу ерга хўжайин мен!» Мушук ғазабкор биғиллайди: «Бекорларни айтибсан! Сен шумшук, сурбет қанақасига бу ернинг хўжайини бўласан?! Ўтган йили қоранг ҳам йўқ эди... Мен эса бу ерда беш йилдан бери яшайман». Қоровой чўзиброқ ириллайди: «Энди яшамайсан!»

Қисқаси, улар ўртасидаги даҳанаки жанг ярим тунгача давом этди. Дунёдаги жамики сўкиш ва ҳақоратлар қайта-қайта такрорланди. Охири иккиси ҳам сукутга толди. Зохиран шунақа эди. Аслида иккиси ҳам хушёр —бир-бирини пойлашарди. Шўрлик мушуклар тонг отгунча бутокда қолиб кетишди.

Она мушук юрак ютиб ерга сакраганда, тонг оқарган эди. Туни билан мижжа қокмай чикқан Қоровой уни чакалакзор бўйлаб қува кетди. Мушук яна бир бута шохига тирмашиб, зўрга қутулиб қолди. Қоровой бута тагига намойишкорона узала тушиб ётиб олди. Оғир ахволда қолган мушук, энди нима қилдим, деган оҳангда зорланиб-зорланиб миёвледи. Болалари у ёқдан озорланиб жавоб қайтарди. Мушук уларга, зинҳор ерга туша кўрманглар, дея уқтирди-да, яна пастга сакради. Тагин қув-қув бошланди. Бу сафар ҳам мушук бута шохида халос топди.

Бу хол қуёш чикқунга қадар уч-тўрт бор такрорланди. Охир-оқибат, мушук чангалзорда ризқи қийилганини англаб етди. Аммо қаерга боради? Жой-ку топилар-а, лекин манову махлуқдан қандай қутулиш мумкин? Чангалзорнинг қайси бир бурчида қолган болалари зорланиб, юрагини баттар эзмокда эди. Шунда

унинг эсига хув олисдаги мазортепа тушди. Энди фақат ўша ердагина паноҳ топиш мумкин. Мушук у ерда жуда кўп бор бўлиб, хар сафар мўл-кўл ўлжа билан қайтганди. Эндиликда ҳамма гап манову сурбетни чалғитиб, қочиб қутулиш-да. Аммо калта оёқлари билан қаергача қочиб бориш мумкин. Даштга чиқиши билан манову ярамас бирпасда етиб олади. Аммо бутокда ҳам бир умр қолиб бўлмайди-ку.

У сўнги уринишни таваккал қилди. Бутокдан ерга сакради-да, чангалзор оралаб даштга кочди. Мазортепани қоралаб, ўзича гўё шамолдай елди. Даштда Қоровой унга бир зумда етди. Йўлида учраган тор ковак мушукнинг жонига ора кирди. У вақтида ўзини ковакка урди. Қоровой ковакка бошини тикиб, ириллаб, тишларини шакирлатиб, роса жонини олди. Хайтовур, шу пайт узокдан эшакли йўловчи кўриниб, Қоровой ноилож уни холи қолдирди. Барча ёввойи жониворлар каби Қоровой ҳам одамлардан ўзини жуда узок олиб юрарди.

Фурсатдан фойдаланган мушук қочиб қолди. Қоровойнинг даштга дайдиб кетганидан фойдаланиб, ўша окшомдаёқ болаларини мазортепага эргаштириб кетди.

Мушукни ҳайдагандан сўнг, Қоровойнинг майда жониворлар билан умуман иши бўлмай қолди. Товук ва кўй этига кўниккан нафси ўзга емишни тан олмай қўйди. Эндиликда у қорнини ҳеч қийналмасдан тўйдирарди. Товукхона эгаси минг пойламасин, у ердан ўз насибасини хамиша айириб келарди. Оқибат, қоровул бу ишга чек қўйди. Кеч окшомлардан бирида йирик сочма ўк билан унинг қўймичидан яралашга муваффақ бўлди.

Ўша куни Қоровой чангалзорга бир амаллаб етиб келди-да, чўзилиб қолди. Ичи ёниб, жароҳати шу қадар азоб бердики, эсини танигандан бери бу қадар азоб ва ташналикни илк бор туйиши эди. Тўртинчи куни очлик ва ташналикдан силласи куриб, нафаси чиқмай қолди. Ночор қолган барча жониворлар каби каттакон бошини оёқлари устига қўйиб, ўлимни кута бошлади. Кўзларидан нур кетиб, олам хира тус олган бир пайтда, бутазорда кимдир юрганини пайқади. Шунда

вужудини тарк эта бошлаган тириклик қайта жонланди. Ўзи не ахволда-ю, хужумга шайланишга уринди. Аммо кучи фақат ириллашга етди, холос. Ириллаши билан шарпа тинди. Бундан хиёл бўлса-да рухланган Қоровой юқори лунжини титратиб, яна кучлироқ ириллади. Босиб келаётган балони шу йўл билан даф этадигандек, бу ишга бор қувватини сарфлади. Сўнг нафасини ростлаш учун бошини яна оёқлари устига қўйди. Худди шу аснода буталар орасидан қўлига болта тутган одам боласи чиқиб келди. Бу — итлар урушган куни нариги қирғоқда янтоқ чопиб юрган — Толмас деган йигитча эди. Бугун ўтин қилгани боши оғиб чангалзорга келиб қолганди.

Болани кўргач, Қоровойнинг вужудига қайта қувват инди. Унга ташланмоқ ўйида олға ҳаракатланмоқ истади. Бироқ қуймичидаги жароҳат бунга изн бермади. У ириллаш билан чекланаркан, ночорлиги қор қилиб, ингиллаб юборди. Ингилласа-да, кўзлари чўғдек ёнарди. Ўша чўғ оташида ёндирмоқчидек, болага чексиз адоват ила боқаркан, тинимсиз ириллар, ора-сира тишларини шақирлатиб, қаршисидаги кимсанинг ҳар бир хатти-ҳаракатини зимдан кузатарди.

Толмас ёввойи итга дуч келганини дарров фахмлаганди. Ириллашидан унинг дардманд эканини пайқаб, бута шохлари орасидан секин мўралаган ва итнинг човут солмоққа ҳоли келмаслигига ишонч ҳосил қилгачина, сайхонликка чиққанди. Табиатан, жониворларга унинг меҳри баланд эди. Агар шу топда ит ўрнига бирон-бир тулқига рўпарў келганида ҳам унга мўйна сифатида қарамаган бўларди. Сирасини айтганда, бундай болалар қишлоқда кам топилади. Қишлоқ болаларининг умри табиат қўйнида, турли жониворлар орасида ўтса-да, негадир улар ит ва мушукларни камроқ эъозлашади, ёввойи жониворларга эса ўта шафқатсиз муносабатда бўлишади. Ит ва мушуклар қишлоқ аҳли учун қадрсиз. Уларнинг бирга яшаши эса шунчаки ҳаёт тақозоси, холос. Толмас бу каби хусусиятлардан ҳоли, айниқса, у итларни алоҳида меҳр билан яхши кўрарди. Табиий, Қоровой буни билмас, қаршисидаги болага ғаним кўзи билан тикилиб, бетўхтов ириллар эди.

Йигитча ғойиб бўлгач, у тинчланиб, яна бошини оёқлари устига қўйди. Нолакор фингшиб, қўймичини ялади. Еган емишлари кўз олдидан ўтиб, бир фингши-са, сувнинг шилдираб оқишлари кулоқлари остида сас бериб, икки бор нола тортарди.

Толмас яна қаршисида пайдо бўлганида, унинг кўзларидан тагин нур сўна бошлаганди. Буни ўлимнинг дастлабки аломати деб эмас, ўлимга тайёргарликнинг илк кўринишлари десак, тўғрироқ бўлади. Ночор қолган ёввойи жонивор ўлимни мана шу хилда сокин ва мардонавор қаршилайди. Аввалига рухи чўкиб, кўзларидан нур кетади, сўнг бора-бора юраги уришдан охиста тўхтаб, йўқлик сари жимгина кетади. Жонивор учун ночорлик — ўлимдир.

Болани кўргач тагин жонланди. Тинчгина ўлишга қўймаётган бу икки оёқли «махлукка» ғазабкор боқаркан, сенга нима керак, деган оҳангда таҳдидли ириллади. Бунга жавобан Толмас қўйнидан яримта нон олдида, унинг олдига ташлади. Турган гап Қоровой уни емиш деб билмади. Нонга киё ҳам бокмай, болага қараб ириллашда давом этди. Йигитча буталар ортига чекингачгина, тумшуғи тагида ётган нонни искаб кўрди. Нондан узокдаги сирли қишлоқ хиди — тутун ва яна алланималарнинг қоришиқ иси келарди. У нонни жағлари орасига истар-истамас олди. Нон дағал туюлиб, қайта ерга ташлади. Нотаниш емиш нотаниш хиди ва мазаси билан уни хуркитиб турарди. У сочилган ушоклардан бирини астагина илиб еди-да, сўнг нонни поккиза туширди. Танасига бир оз қувват иниб, бошини адл тутиб, бола яширинган томонга адоватли тикилди. Ириллади. Йигитчанинг кетмаганини у сезиб турарди.

Қоровойнинг одамзод билан танишуви янада аниқ-роғи, қарамлиги мана шу тарзда бошланди. Лекин у қарамликка осонликча бўй бермади.

* * *

— Оббо, сен билан ҳеч гўжамиз пишмайдиганга ўхшайди-ку, а!

Бу гапни Толмас учинчи кунни айтди. Бу пайтда Қоровой кўзларини пес-пес қилганича, идишдаги сув-

ни шалоплатиб ичмоқда эди. Идиш у томон узун калтак ёрдамида сурилганди.

Қоровой сувни шалоплатиб ичиб бўлгач, емиш умидида унга тикилди. Толмас кўйнидан нон чиқараркан, пўписали оҳангда деди:

— Ўқрайишни бас қилмасанг, нон йўқ сенга.

Қоровой тумшуқ ялаб, гоҳ унга, гоҳ қўлидаги нонга боқаркан, оҳиста ириллади. Овозида илгариги ғазаб ва таҳдид йўқ эди. Нон ташланавермагач, ириллаши фингшишга айланди. Лунжини ялай-ялай фингшиди, олға интилиброк фингшиди. Ириллаб фингшиди, фингшиб ириллади.

— Дуруст, — деди бола. — Шаштингдан тушаялсан. Демак, ақлинг кираяпти. Ма, ол.

Улоқтирилган нонни у ҳаводаёқ илиб олди. Бунинг учун олдинги тирсақларини сал кўтариш кифоя қилди. Орқа оёқлари хануз ўзига бўйсунмас, аммо аҳволи кундан-кунга яхшиланиб бораётганини сезиб турарди.

Қоровой нонни ортиқча шовқинсиз еди. Бироқ бола сал яқинлашиши билан қозик тишларини иржайтириб, тағин ирилламокни бошлади.

— Туфи-ий, жуда бетамиз ҳайвон экансан-ку! — Толмаснинг жаҳли кўзиб, ерга тупурди.

Бунга жавобан Қоровой каттик вовуллаб берди. Кўзлари ғазабдан чакнаб, ерни тирнаброк хурди.

— Нафини билмайдиган тентак экансан! — деди бола ортига тисарилар экан чинакамига ўпқаланиб. — Яхшилиқ ёқмайдиган ҳайвон экансан! Агар шундай қилаверсанг, қайтиб қорамниям кўрсатмайман. Ўласан кейин очдан.

Ўша куни у Толмасни барибир яқинига йўлатмади. Бу ишга орадан икки кун ўтибгина хиёл ройишлиқ берди. Аммо бу алдамчи ҳолат — у истаган пайтда йигитчага ташланиб қолиши мумкин эди. Фақат боладан келаётган таниш хид — тутун, тер ва яна алланималарнинг омихта исигина уни тутиб турарди. Ит зоти хидни яхши ажратади ва аъло даражада кадрлайди. Кейинги вақтда димоғига ўтиришган мана шу хидлар туфайлигина у боладан ёмонлик кутмай қўйган эса-да, ёввойилиги боис, унинг яхшилиқларини ҳеч танига сифдиrolмас, назарида, йигитча, бирда бўлмаса бирда,

ўзига зиён етказадигандек туюлаверарди. Толмас эрта-
лаб яғринини силаганда ирилламаса-да, тишларини
яширган лунжи бетиним титраб турди. Мана шу қобил-
лиги эвазига эртаси у шўрва хиди анкиб турган бир
талай суяклар билан сийланди. Яраланганидан буён
бу қадар тотли таом емаганидан суяк деганлари бақув-
ват тишлари орасида хасдек майдаланиб кетди.

Кейинчалик у болага ирилламай кўйди. Унга кўник-
ди, кўнглида андак меҳр ҳам уйғонди. Силаб-сийпаш-
лари хуш ёқиб, баҳузур индамай ётадиган бўлди. Шунга
қарамай, Толмас унинг бўйнига арқон солишга боти-
нолмасди. Ҳар сафар белидаги арқонни ўзи билан
олиб кетарди. Билдики, бу индамас махлуқ осонликча
бўй бермайди. Талашиб-тортишаман деб жароҳатига
жиддий зиён етказиб кўйиш мумкин.

Бу орада Қоровой оксоқланиб юра бошлаганди.
Узоқ ётган бемор ташқарига интилгандек, жароҳати
битган сайин, у дала-даштни кўмсамоқда эди. Кунлар-
дан бирида у ўстидаги елим ёпинғични шилдиратиб
даштга чиқди. Ёпинғични ёмғирда ивимасин дея Тол-
мас ёпиб ингичка чизимча билан маҳкамлаб кўйганди.
Даштга чиққач ёпинғичнинг шилдираши унинг гашига
тега бошлади. Кузги ёмғирдан намикқан ерни бир-бир
босиб бораркан, аввалига бир-икки ириллаб кўйди.
Сўнг тўсатдан ёнига қайрилди-да, ёпинғичга оғиз со-
либ, уни бурда-бурда қилиб ташлади.

Ўша кунни Толмас олиб келадиган одатдаги насиба-
сини кутмай, жарда санғиб кетди. Жар ўта файзсиз,
унда-бунда мунғайиб турган кўп каптарларни демаса,
жон зотидан асар йўқ, ёз бўйи паррандаларга бошпана
бўлган минглаб уялар энди бўм-бўш эди. Табиий, бу
хил файзсизликни киши илғайди, жонивор учун эса
айни муддао, ортикча чолғувсиз ҳаракатланади.

Қоровой муюлишга етмай кишлок итлари томони-
дан хомталаш қилинган сигир лошига дуч келди. Оч-
кўзликдан ичи-таши баравар қалтираб, ўлаксага ёпиш-
ди. Азбаройи ҳузур қилганидан ириллаб, ғингшиб, ин-
гиллаб тўйиб гўшт еди. Бу энди тутун хидидан ҳоли
ҳақиқий емиш эди. Буни жуда соғинган эди. Шу сабаб,
ўзи йўқлигида бу ерда кўп аҳмоқона ишлар юз бергани-
ни дастлаб пайқамасди. Қачонки нафси ором олгачгина

жирканч қишлоқ итларининг исини сизди. Чамаси кун
кечагина қишлоқ итлари бу жойда роса базми-жамшид
қилишганди. У қахрли ириллаб, чор-атрофни бир сира
кўздан кечириб чиқди-да, сўнг ўлакса устига тупрок
сочиб, бир четига ўз белгисини қолдирди.

У тор сўкмоқдан юқорига ўрлаб, қирга туташ ба-
ланд тепаликка чиқди. Чўнқайганча атрофни синчков
ва узок кузатди. Қир бетидаги сурувларни кўрса-да, бу
сафар кўнглига шумлик ораламади. Корни тўк, бунинг
устига, жарда икки кунга етарли озуқаси бор эди.

Бирок изига қайтаётиб, кайфи ёмон бузулди. Не
кўз билан кўрсинки, сигир лоши кўмилган ерни икки
нотаниш ит бемалол титкилаб турарди. У ириллаганча
итлар сари отилди. Ғазаби тошганидан ҳатто оксокли-
гини ҳам унутди. Ҳар ёмоннинг бир яхшиси бор деган-
дек, жонхолатда югуриш мобайнида тиришган пайлари
ёзилиб, илгаригидек росмана чопа бошлади.

Оралиқ масофа уч юз одимча қолганида, итлар
ўзлари томон қуондек елиб келаётган «Қора ажал»ни
пайқаб қолишди. Итлар табиатан зийрак бўлишади.
«Қора ажал»нинг неларга кодирлигини важоҳатиданок
илғашди. Қочмаган номард дея, қишлоқ сари зингил-
лашди. Қоравой илдам эди, ярим йўлда нимжонрок
итни қувиб етди. Агар ит қайрилиб қаршилиқ кўрсат-
ганда, ўртада беомон жанг бўлиши муқаррар эди.
Бирок у ожиз ва нотавонлигини ҳар бир хатти-ҳарака-
тида ошкор этиб, шувоклар орасига уриб кетди-да, гўё
биров жонини суғуриб олаётгандек, бор овозда ван-
гиллашга тушди. Ёвқур табиатли жон заифдан ҳамиша
жирканиб келгандек, тиши тегмай турибоқ «дод»лаб
дунёни бошига кўтараётган маҳлукдан Қоравой ирган-
ди. Унга кўз қирини ташлаш билан кифояланиб, ол-
диндаги итнинг изидан қувишда давом этди.

Қоравойни бу қадар қахрлантирган нарса аслида
емиш эмас, балки ёввойи жондорлар орасида мавжуд
азалий таомилга бўлган хиёнат эди. У ўлакса устига
тупрок сочибгина қолмай, одатга биноан ўз белгисини
ҳам муҳрлаганди. Аммо хонаки бефаросат итлар бу
белгини англашмаган, менсишмаган эмас, шунчаки
англашмаган. Гар белгини сезишган эса-да, унинг ўзи-
га хос моҳиятини унчалик тушунишмаган. Сирасини

айтганда, кўз очиши билан инсонга муте бўлмиш хонаки итлар ёввойи жондорларнинг бу хилдаги нозик имо-ишораларини қаердан англашсин. Ўз навбатида, тутқунлик туфайли шу кўйга тушишган итларнинг бу борада айтарли даражада айбдор эмаслигини Қоровой қаердан билсин. Айни пайтда, у итларни менсимасликда айблаб, тиш қайраб борарди. Ортда қолган итнинг ожизона ангиллашидан нафсонияти хийла қонган, ўзича унга мурувват қилганди. Эндиликда бутун қахру газаби олдиндаги итга қаратилган эди.

Аммо қочоқ жуда эпчил экан. Унга тутқич бермади. Қоровой уни кишлоққача таъқиб этиб борди. Ит кишлоқ кўчаларининг бирида кўздан ғойиб бўлгач, изига қайтди. Аста йўртиб, кишлоқ яқинидаги тепаликка кўтарилди. Тепалик устида чўнқайиб, ноганиш мухитни диққат билан назаридан ўтказа бошлади.

Қишлоққа илк бор бақамти келиши эди. Ҳовлилар, кўчада одамлар, мол-ҳол ва итлар, онда-сонда ўтиб турган машиналар унга жуда қизиқ ва тушуниксиз эди. Бу хил гавжум оламни у ҳали ҳеч кўрмаганди.

Қишлоқ ҳам, ундаги гавжумлик ҳам Қоровойга ёқмади. Тепалик остидан гуриллаб ўтган занжирли тракторнинг овози юрагида ваҳима уйғотиб, у беихтиёр гингшиди. Ҳар лаҳзада қочишга шайланиб, оёққа қалқиди. Аммо кетишга ошиқмади. Трактор ўтиб кетгач, яна чўнқайди. Қишлоқ бўйида тўп тутган болалар пайдо бўлмагунча, у шу тарзда қотиб ўтирди. Сўнг ошиқмай изига бурилди-да, аста юриб кетди. У яқингинада нечоғлиқ азоб тортганлигини бутунлай унутган, кузги илиқ офтоб нурида чўмилиб борарди.

Қоровой шу кетишда дала-даштда санғий-санғий кечга томон қўналғасига қайтди. Қаерда юрмасин, қаерда тентирамасин тунда у албатта чангалзорга қайтарди. Чангалзор у учун ватан эди. Хонаки итлар ўзи ўрганган хонадонни нечоғли севса, у ҳам чакалакзорга шу даражада меҳр қўйганди.

Қайтиб камар яқинида нон ва суяк бўлақларини кўрди. Толмас хатто идишнияам сувга тўлдириб кетганди. Нон ва суяқлардан ўша таниш қишлоқ хиди анқирди. Бу сафар қорни тўк учун на нонга қаради, на сувга. Шунингдек, боланинг бу қилиғига айрича аҳамият

бериб ўтирмади. У ҳаётни қай йўсинда кўрса, шу тарзда қабул қилар ва турган гап, йигитчанинг бу ғамхўрлигини табиий бир ҳол сифатида биларди.

Бу ғамхўрликларнинг туб сабаби эса эртаси куни аён бўлди.

* * *

Эртаси эрталаб Толмас чангалзорда пайдо бўлганида, Қоровой тунги дайдишдан қайтиб, камар ёнида чўзилиб ётарди. Буталар орасидан чиқиб келган йигитчани кўраркан, думини сезилар-сезилмас қимирлатиб, охиста ириллади. Бола ҳадикланиб тўхтади. Итнинг ириллаши нозик тортиб, эркаланганнома оҳанг касб этгач, у юрак ютиб олға юрди. Олға юраркан, қўйнидан яримта нон чиқарди. Чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ товук суяқларини олди. Қўлидаги емишларни хушомадгўёна тарзда итнинг тумшуғи тагига кўяркан, ўзи ҳам қаватига чўкди.

Қоровой суяқларни иштаҳа билан, нонни эса истаристамас еди. Тунда у бекорга изғимаган, тун оққанда кечаги сигир лошига бориб, нафсини қондириб қайтганди. Шунинг-чун, болага миннатдорчиликка ўхшаш ортиқча хатти-характлар қилмади. Улкан ва беўхшорроқ бошини оёқлари устига қўйиб, аста пинакка кетди. Ана шунда у яғиринида ёқимли сийпалашни ҳис этди. Силаш унга хуш ёқиб, чўзиб гингшиди. Боланинг илик кафти бўйни ва қулоқлари томон ўтгач, у шу қадар роҳат қилдики, таранг вужуди ўз-ўзидан бўшашиб, бутун инон-ихтиёрини йигитчага топширди қўйди. Боланинг қўли томоқлари тагини пайпаслай бошлагач, бошини сал кўтариб, кўзлари эса ўша-ўша юмик, унинг бемалол ҳаракатланишига имкон берди. Толмаснинг бармоқлари боши ва тумшуғи бўйлаб сирпана бошлагач, дабдурустдан онасининг ялаб-юлқашлари эсига тушиб, чўзиқ ва нолакор оҳангда инграб юборди. Бунга сари бола уни силаб-сийпашда давом этди. Инграр экан, бир неча лаҳзалик ғафлат уйқусига кетганини сезмай қолди. Унинг тутқунлигига ушбу сониялар етарли бўлди. Эсини танигандан бери кунлари меҳнатда ўтаётган, қўлидан ҳар иш келадиган бола ўзи олдин-

дан тайёрлаб қўйган тумшукбандни итнинг тумшугига сездирмай кийдира олди. Бу иш жараёнида иккинчи кафт сийпашдан бўшамади.

Қоровой ўзига келиб, тумшугини банди холда кўрди. Нималигини тушунмай бир зум донг қотиб турди. Сўнг гаши келиб, каттиқ пишқирди. Ириллади. Боштини силкиб, банддан осонгина халос топмоқчи бўлди. Қайдам, банд каттиқ сириб тураверди. У баттар ажабланиб, панжаларини ишга солди. Ўзича тумшукбандни тилка-пора қилиб ташламоқчи бўлди. Афсус, у айик эмас, бор-йўғи бир ит — чарм тасмани узишга йўл бўлсин унга. Ириллай туриб, кутуриб хурмоқ истади. Буни карангки, жағи бир энликдан нари очилмади. Бу холдан у каттиқ талвасага тушди. Оёққа қалқиб, панжалари билан тумшукбандни таталаганча, даҳшат билан ириллади. Бу вақтда пишқ арқон бўйнига тушиб бўлганди. Йигитча бу қилигини овоз чиқариб қуйидагича изоҳлади:

— Нега тўполон қиласан, тентак. Бу юришингда эрта бир кун ўққа учиб ўласан-ку. Мен эса сени ўзимга ит қилиб оламан. Бирга юриб, бирга тўрамыз.

Арқондан эси чиқиб кетган Қоровой баттар тўполон кўтарди. Болага куч бермай, уни кўкси билан уриб йиқитди. Аммо Толмас чакки эмасди. Тоғанинг калтагини еб, мехнатда обдан пишган эмасми, арқонни қўйиб юбормади. Итни чакалакзордан сургаб чиқарди. Тортиша-тортиша чангалзор четига қантариғли кулбет эшак ёнига келишди. Бола арқоннинг иккинчи учини эшакнинг бўйнига боғлади. Қоровой ҳам бўш келмади. Ҳар томонга юлқинавериб, шўрлик эшакни каловлатиб ташлади. Толмас эшакка миниб, қишлоққа юзланди. Қоровой бўғилишига қарамай, тўрт оёғини ерга тиради. Намикқан янтоқ ва шувокларни босиб-янчиб, ерга узун из қолдириб кета бошлади. Кўп ўтмай эшак жонивор фарқ терга ботди. Қараса иш чаток, Қоровой олдинга сапчиди, тепага сапчиди, гоҳ эшакка, гоҳ томоғини бўғиб қўйган арқонга човут солди. Аммо банди жағи ўзи истаганчалик очилмай, бу холдан баттар кутурди. Дала йўлига чикқач эса, умуман, оёқ тираб олди. Қишлоққа ҳам шу холда кириб борди. Ўткинчиларга майна бўлиб, эшик олди-

даги итларни хурдириб, катакон яшил дарвозага рўпарў бўлди. Ичкарига кираётиб, кетига кучли тепки еди. Сургалиб бораётган жойида ёнига кўз кирини ташлаб, йўғон, бадқовок, қоп-қора бир кимсани кўрди. Бу банда боланинг тоғаси Узункул қора эди.

Қоровой ховли сахнида узун из қолдириб, бурчакдаги чоғроққина бостирма тагига судралиб борди. Толмас тоғаси кўмагида итнинг бўйнига бақувват занжир солди. Сўнг ўлгудек ҳолдан тойган эшакни қўрага хайдаб, итнинг қаршисида гўддайиб турган тоғасининг ёнига келди.

— Айтган итинг шуми? — деб сўради тоға жиякларни қизарган кўзларини Қоровойга қаттиқ тикиб.

— Шу.

— Ёмонга ўхшамайди, — деди тоға итга янада синчков бокиб. — Томоғига қаралса, хўкиздай ит бўладиган сиёҳи бор. Лекин жуда қайсар экан.

— Қайсар, жуда қайсар.

— Тумшуғидагини олиб ташласанг ҳам бўлар.

— Хавфли. Ёввойи-да.

— Ҳечқиси йўқ, кўп тиршанглайверса, мулла минган эшакдай қип қўямиз.

— Фақат... урманг.

— Нега, гапга кирмаса ҳеч аяш йўқ.

— Баттар фашиғади-да.

— Бу гапинг тўғри, — Тоға итга яқин борди. Қоровой ириллаганча, яна кетига тисарилди: — Ваҳший-ку бунинг. У-у, зоти тоза бунинг. Бир қарашда билдим. Бунақаси кам топилади. Лекин итвозлар кўрса, ўлиб қолишади.

Бу гапдан боланинг руҳи тушиб, тоғасига норози бокди.

— Улар учун судраб келмадим-ку буни мен, — деди сўнг ботинолмайроқ.

Тоға унинг эътирозига зиғирча аҳамият бермади. Сигарет ёндириб, кўзи итда, тепага тутун пуфлади. Ўзича минғирлаб нималардир деди. Бўла эса ерга маъюс термилиб қолди. Азалдан итларга меҳри баланд бўлгани учун Қоровойни сургаб келишдан тап тортмагани. Унинг бирдан-бир орзуси окшом қўйларини ёйгани чикқанида, ёнида итини эргаштириб юриш эди. Ёш

бўлишига карамай, у ит танлашни биларди. Бунгача кўлига яхши бир ит тушганди. Кўшни кишлоқдан кучукваччалигида олиб келиб, тарбиялаб вояга етказган жойида, тоғаси уни сарик «Жигули»да келган шахарлик бир итбозга сотиб юборганди. Яхши ит ниҳоятда юқори баҳоланишини ўшанда билганди. Энди айти шу савдо Қоровойнинг бошига тушиб турар, ит савдосининг ҳадисини олган тоға унга бамисоли бир хазинага бокқандай муносабатда бўлиб, ичида тушадиган тушимни ҳалитдан хомчўт қилмоқда эди.

Толмас унинг минғир-минғирига бир муддат қулоқ тутиб тургач, яна деди:

— Яхши ит кўйга ҳам керак-ку, тоға.

Тоға тағин индамади. Сигаретини лаби четига қистириб, аста бориб итнинг тумшуғига тепиб кўрмоқчи бўлди. Қаерга тушиб қолдим, дея теваракка жонсарак аланглаб турган Қоровой унинг узатилган оёғига яшин тезлигида ташланди. Заптига қараганда, агар тумшуғи исканжада бўлмаганида, тоғанинг оёғини узиб кўлига берарди. Тоға унинг бу қилиғидан асло ранжимасди, қайтамга тунд башарасига кулги ёйилиб, хирқирок овозда хе-хелаб кўйди. Чамаси, хомчўтни яқунлаб, юзага келган рақамдан ўзида йўқ шод эди. Ҳақиқатдан, бир оздан кейин ичидаги юзага тепчиди.

— Итинг қанча туришини биласанми? — деди афтидан кулги аримай. — Биз учун бунинг шунчаки бир ит. Қадрсиз, ҳаром жонивор. Аммо итвозлар учун нақд хазинанинг ўзи...

Ўзи не умидда сургаб келган итнинг эрта бир кун кўлидан кетишидан хавфландими, ё тоғанинг булутли кунда «йилт» этган қуёш нуридай сийрак табассумидан ботирландими, боланинг жавоби зардали чиқди.

— Бермайман ҳеч кимга!

Шундагина тоға ким билан фикрлашаётганини пайқаб, сергакланди. Ҳиссиётга берилганидан ичида гижинди. Боланинг гапи оғир ботиб, ғазаби қўзиди.

— Буни сендан сўраб ўтирмаймиз! — деди ўшқириб. — Бор, кўрани тозала! Йўғасам, ит-питинг билан ерга ковуштириб қўяман!

Қоровой тўсатдан ўдағайлашга тушган тунд юзли бу одамни ёмон кўриб қолди. Болага-ку адовати чек-

сиз эди. Аммо ночор ахволдалиги сабабли газаб ва нафратини ҳаракатда изҳор этмади. Сўнгра унинг қаҳри бўйнидаги залворли занжирга кўчди. Банди қилинган тумшугини кулгили равишда тўлғаб, ерда чувалиб ётган занжирни тишламоққа уринди. Бу қилири билан тоғанинг заҳарханда кулгисига сабаб бўлди.

У беҳуда ҳаракатлардан ҳориб, офилхона томи узра кўзга ташланиб турган қиру тоғларга ҳасрат билан тикиларкан, ич-ичидан қалқиб, силқиб чиқаётган ирил-лашдан тийилиб, озодликнинг кадр-қимматини фавкуллодда англаб етди. Бўйнини чирмаган занжирда аллақандай яширин куч мужассамдай туюлди. Қандай куч экан бу? Ўша сирнинг тагига етмоқ ўйида бир зумга тинчланаркан, шалдираб гашига тегаётган занжирга ва унинг нариги учи маҳкамланган темир қозикқа диққатла разм солди. Темир иси хотирасига ўрнашиб, ундан эҳтиёт бўлмоқ лозимлигини кўнглига маҳкам тугди.

Қоровой халос топмоқдан умидини узмаган кўйи, тўсатдан тинчланиб, қизиксиниб ҳовлини кўздан кечирмоққа киришди. Боя пайқамаган экан, ҳовли юзида бир гала товуқ ивирсиб юрарди. Бироқ у товуқларга қиё боқмади. Ҳозир кўнглига емиш сизмасди. Супа четида ўзига оро бераётган тарғил мушук ҳам диққатини жалб этолмади. Қўрадан гўнг юкланган замбилғалтакни сургаб чиққан Толмасга кўзи тушгач эса, тагин карашлари ваҳшиёна тус олиб, таҳдидли ириллади. Боланинг қўлидан еган хўрақларини тамомила унутиб, унга ганим кўзи билан чиқиларкан, бақувват панжаларини ерга ботириб, беихтиёр олға интилди. Қани энди, имкон бўлса-ю, борасолиб болани тилка-пора қилиб ташласа. Уйдан сигарет тутатиб чиққан тоға, унинг фикрини уққандай, болани нимадир деб қаттиқ тергади.

Шу пайт дарвозада икки бола ва бир аёл пайдо бўлди. Итни кўрган болалар унга томон югуришганди, тоға ўдағайлаб, уларни изига қайтарди. Сўнгра Қоровойга ишора қилиб, аёлга нимадир деди. Аёлнинг чехрасига ташвиш кўниб, итга кўрқибгина қараб қўйди.

Бу орада қўрадан сигир мўъради, эчки ингичка овозда унга жўр бўлди. Қўшни ҳовлида ит хурди. Кўчадан машина гуриллаб ўтди. Девор устидаги хўр^{оз}

алланимадан чўчиб, бор овозда қақиллади. Буларнинг ҳаммаси Қоровойнинг нафратини баттар оширди. Туткинликка чидаёлмай яна қозик атрофида чарх ура бошлади. Ўзига еттиёт бегона бу мухитдан жирканиб, дарғазаб талпинаркан, охири, иложсизлик кор қилиб, ангиллаб юборди. Сўнг кўзларидан нур кетиб, гум-гурс этиб олди.

Қоровой туткинликка кўниколмагандек, одамларга ҳам меҳр кўёлмади. Кейинчалик эса Толмасдан бўлак кимсага рўйхушлик бермади. Бошда йигитчага қаттиқ қек сақлаб юрди-да, юз берган бир-икки воқеадан сўнг унга кўнгли илиб, маҳкам боғланиб қолди. Аммо хали унғача анча вақт бор эди.

* * *

Банди қилинган куннинг эртаси эркисизликдан Қоровойнинг руҳи шу қадар тушкин эдики, корни ниҳоят оч бўлишига қарамай ялоқдаги ювиндига киё боқмади. Шунингдек бирон кимсани яқинига йўлатмади. Толмас унинг тумшуғидан бандни ечиб олаётганида, қутуриб, ташланиб қолди. Аммо занжир тортилиб, у чалқанча ағдарилиб тушди. Шундан сўнг Қоровой жонжаҳди билан занжирга оғиз солди. Уни беҳуда узоқ ражиди. Ғажийверганидан занг босган темир ялтиллаб кетди. Қачонки, ҳаракатлари зое эканлигини сезгачгина, тинчланди. Боқишлари лоқайдлашди.

Толмас ҳар гал ялоқдаги ювундини алмаштираркан, унга яқин келмай, овқат егин, дея аврашга уринар, эркалар, баъзан эса беозоргина пўписа қиларди. Аммо Қоровой миқ этмас, лоқақал ириллаб кўйишни ўзига эп кўрмасди. Бола унинг нигоҳини ўзига қаратиш ниятида ер тепинар, бироқ бир нуқтада қотган сўник кўзларни жалб этиш осон эмасди. Унинг сассиз исёнидан уйдагилар хабардор эди. Охири бу ҳол тоғанинг жонига тегди. Учинчи куни у кўчадан ичиб келди. Аста чайқалиб, итнинг бошида гўдайди.

— Емаяптими? — деди тишлари орасидан гўшт парчаларини туфлаб.

— Еб қолар, — деди Толмас тоғасининг важоҳатидан ҳадикланиб.

— Емайди, — тоға итга бошдан-оёғ кўз югуртирди. — Нима бало, бўридан таркаганми бу. Феъли жуда чарс. Боши бошга ўхшамайди, феъли феълга. Хохласанг, ипакдай майин кип бераман.

Бола, керакмас, деб бош чайқади.

— Индамасанг, одам бўмайди бунинг, — тоға улкан корнини кашлаб, чукур нафас олди. — Қара, одам келдими, ит келдими, эътибор берай демайди. Ўхшатиб тумшугига тепсанг.

— Тепсангиз баттар бўлади.

— Ўлиб кетмайдими, — тоға оғирлигини у оёғидан бу оёғига солди. — Бўйинсинмаса уриш керак. Калтақдан зўр даво йўқ бунга. Кўзини қара, тиккалай ейман дейди-я. Тепсанг айлантириб.

Тоға изига қайриларкан, кутилмаганда феъли айниди. Ўзини мудраганга солиб ётган итнинг тумшугига тепмасдан кетолмади. Бу хил қилиқларидан жуда ҳузур қиларди у. Аммо бу сафарги кўнгилхушлиги анча қимматга тушди. Чала ўликдай бўлиб ётган ит, у оёқ силташи билан бирдан жонланиб, туфлисининг учидан тишлаб олди. Занжир калталиқ қилиб, Қоравойнинг оғзи етгани шу бўлди. Шунда ўртада ажабтовур торт-торт бошланди. Ит ириллаб туфлини ўзига тортар, ранги қув ўчган тоға эса «хай-хай»лаганча гавдасини ортга ташлар, аммо ит зўр — халос топмоқ мушкул эди. Агар бола кўмакка келмаганида, бу ишнинг оқибати ёмон эди. Ҳайтовур, Толмас вақтида қимирлаб, тоғанинг йўғон сонидан тутди. Икковлашиб тортдилар. Оёғи исканжадан чиқиб, тоға кети билан ерга ўтириб қолди. Қоравойнинг дахшатли важоҳатини жуда яқиндан кўрди. Ажал тимсолига айланиб, ер тирнаганча олға интилаётган ит, занжир узилиб кетгудек бўлса бурдалаб ташлашини ҳис этаркан, беихтиёр кети билан ортига силжиди. Бирор беш-олти одимни шу созда босиб ўтди. Ва шундан сўнггина оёғи эсига тушди. Ўнг оёғи панжаларини йўқ гумон қилиб, ошиғич оёғи учига қўл юборди. Йўқ, панжалари омон, туфлисининг титилиб кетган учига тикиларкан, шундан бўлак пойафзали йўқлиги, куни энди этикка қолганини ўйлаб, ичи туз сепгандай ачишиб кетди. Теваракка кўз қирини югуртириб, калтак қидирди. Кейин

бошига келиб, итни қарғамокқа тушган аёлини жеркиб ташлаб, аста ўрнидан кўзгалди. Биров кўрмадимикан деган ҳадикда кўшни девор томонга қараб кўйди.

Тоға девор тагида ётган калтак сари, кетини қоқакока, туфлиси учига қарай-қарай, борди. Калтакни кўлига олиб, изига қайтаркан, йўлда кўзлари ёшга тўла жиянига рўпарў бўлди.

— Ҳа? — деди ажабланиб.

— Урманг, тоға, — деди бола илтижо тўла оҳангда.

— Нима?

— Итни урманг. Йиғиб кўйган пулим бор. Бераман шуни сизга. Ўзингизга туфли оласиз. Фақат итни урманг.

— Қоч!

— Урманг, тоғажон.

— Қоч деяпман!

— Жо-он тоға, урманг.

Бола тарсаки зарбидан ерга учиб тушди. Салдан сўнг Қоровой ҳам калтак остида колди. Ит тап тортмай олға ташланар, тоға урар, ёвузликда иккиси ҳам бир-бирдан қолишмасди.

Тоға калтак синиб кетмагунча тинчимасди. Кўлидаги таёк бўлагини четга улоктириб, янгисини кидираркан, аёли орага тушиб, уни нари олиб кетди.

Қоровой калтакдан вужуди зирқираб оғриса-да, гингшимасди. Ириллаб, кўзларини аёли етовида сўкинганча узоклашиб бораётган тоғадан узмай, бирпас турди. Сўнг бурилиб, козиққа яқин ерга бориб чўзилди. Калтак еган бикинларини ялаб-юлкимоққа тушди. Бу юмушни ҳам ириллаб бажарди.

Очлик курсин, эртаси у барибир ялокка тумшук урди. Ўта бемаза ювиндини шалолатиб ичди. Бунинг эвазига бола томонидан яримта нон билан сийланди. Бу сийловдан миннатдор бўлиш ўрнига, кўзларини ола-кула қилиб, нонни бирпасда тинчитди. Нафси ором олгач, бир муддат узокдаги қирларга термулиб турди-да, кейин яна занжирни оғзига олди. Бу сафар ўта ҳафсала билан узок чайнади. Охири бир иш чиқаролмаслигига кўзи етгач, оғзидагини ташлаб, бостирма тўрига ўтиб ётди. Тунда даштни кўмсаб, бехосдан увлаб юборди. Нидо кўнглига хуш ёқиб, салқин тунла-

ри увламоқни одат қилди. Бироқ унинг бу қилиғи тоғага ёкмади. Кўзи илинмаган кезлари деразани шарақлатиб очар, бақирар, сўқинар, ўлдираман, деб бўқирарди. Шундан сўнг Қоровой маълум фурсат овозини ўчирар, тун ярмидан оққанда эса яна увламоққа тун шарди.

Бир тун тоға оқ иштон ва оқ кўйлақда, мисоли арвоҳдай қаршисида пайдо бўлди. Қизик, Қоровой бу гал у билан пачакилашиб ўтирмади. Бостирма тўрига бикиниб, жимгина ётди. Тоға қўлидаги калтагини кўз кўрқитарга силкиб-силкиб, изига қайрилиб кетди.

Қоровойни кўрқиди деб бўлмасди. Одатдагидек, тоғадан зигирча чўчимади. Гап шунда эдики, занжирбанд ҳолда калтак тутган одам билан олишмоқдан маъни йўқлигини идрок этишга улгурганди. Ўша кунги калтак унга яхшигина сабоқ бўлганди. Аммо юрагида тоғага нисбатан ададсиз адоват сақланиб қолди.

Орадан кунлар ўтиши билан Толмасда галати жонсаракликни пайқади. Йигитча ялогини ювундига очикойдин тўлдиарар эди-ю, лекин нонни бекитикча берарди. Боланинг бу иши бекага ёкмаслигини Қоровой сездди. Бироқ шунга қарамай, у болага эл бўлмади. Унинг эркалашларига энди ирилламаса-да, аввалгидек беэътибор муносабатда эди.

Агар хўроз воқеаси юз бермаганида, унинг болага элакиши қийин бўларди. Воқеа мутлоқа кутилмаганда содир бўлди.

Бир куни мудраб ётиб, Қоровой димоғида таниш хидни туйди. Кўзларини аста очиб, бошида гўддайиб турган хўрозни кўрди. Ит кўзини очгач, хўроз «кўк» деб қўйди-да, намойишкорона одимлар билан ялоқ томон юрди. Парранда ҳиди эркинлик даврларини эсига тушириб, Қоровой енгил титраб кетди. Бу орада хўроз ялоқ атрофидаги чиқиндиларни чўқиб, товукларни чақирмоқ ўйида кўкрак кериб, бошини ортга ташлади. Аммо овоз чиқаришга улгурмади. Кўз очиб-юмгунча итнинг чангалида ҳаром қотди.

Бу иш уйдагиларнинг кўз ўнгида рўй берди. Уй бекаси қарғаб чопди. Тоға ошиқмай қўлга калтакни олди. Толмас кўра тозалаб юрарди, девор ошиб тоғага бет бўлди. Тоға ўнг қўлидаги калтакни чап қўлига

олиб, боланинг юзига шапалоқ тортди. Сўнг ерпарчин бўлиб ётган боланинг оёқлари устидан хатлаб ўтиб, калтакни ўнғай туганча, итга пешвоз юрди.

Қоровой, ўнг панжаси ўлжаси устида, тоғани, ирил-лаб қаршилади. Бека отган чўпни хаводаёқ илиб олди. Бунгача бола ўрнидан турди. Илгариги калтаклаш вақтидагидек бир четда кўрқиб турмай, каловланиб яна орага тушди. Бу сафар тоғадан мушт еб, ўмбалок ошиб кетди.

Ва у то эс-хушини йиғиб олгунча, ит калтак остида қолди. Бу даъфа Қоровой, ўлжаси оёғи остида бўлгани учунми, чекинишни хаёлига келтирмади. Бўйнидаги занжирни узгудек даражада таранг тортиб, тоғага интиларкан, зарбаларга чап беришниям унутмади. Йигитча келиб тоғанинг кўлига ёпишмагунча ҳар уч зарбдан бири яғринига гурсиллаб тушиб турди. Тоға тагин Толмас билан андармон бўлди. Бу гал уни силтаб отди. Бола ялоқ олдига бориб тушди. Тоға бот кўлига калтакни олди. У урди, хотини қарғаб турди.

Бу воқеа устига тоғанинг кадрдони, кишлоқ дўхтири Ориф тирриқ келиб қолмаганида, кўзи қонга тўлган тоға итни майиб қилиб кўйиши тайин эди. Ҳайтовур, Ориф тирриқ вақтида келди. Келасолиб, тоғанинг кўлидан калтакни тортиб олди. Тоға оғзидан кўпик сачратиб бўқирди:

— Қоч, ўлдираман бу ярамасни!

— Ўли-ей, кап-катта одам ит билан тенг бўп ётибсанми ҳали, — Ориф тирриқ тоғани итариб ташлади. — Уялмайсанми, э!

— Хўрозни еди, хўрозни, — тоға баттар диконглади.

— Шу битта хўроз бўлса, ана бизга товин, — деди Ориф тирриқ уни яна итариб. — Ана катакдан истаганингча танлаб олавер.

— Вей, нега итарасан, а! — Тоға энди унга ҳезланди. — Нима, ит билан ялоринг биттами, туртасан одамни!

— Ўзингни бос, э, — Ориф тирриқ унинг нозик томирини сийпалади. — Юр, яримтам бор, майдалаймиз. Қанча кучинг бўлса, бутилкага кўрсат. Нима қиласан, ит билан ит бўлиб. Э-э, ўл, одам бўмай.

«Яримта» сўзини эшитиб, тоға сал пастга тушди.

— Хўрозни бошига етди-да, Орифбой, — деди нолакор охангда. — Вишший сўрт хўроз эди.

— Бош-кўзингдан садақа, — Ориф тирриқ унинг билагидан тутди. — Юр. Шўрваям совиб колди. Сизам юринг, келин.

Тоға йўлига тайсаллади.

— Шошма, Ориф, буни бир ёклик қилай. Эмасам, кўнглим тинчимайди.

— Ит бўма, юр, — Ориф тирриқ уни сургади. — Келин сизам ҳаялланманг. Ховлида ит билан бола ёлғиз колди. Бири ириллаб рингшиди. Бири йиғлади. Ит еган калтагидан эмас, эркисизликдан, ночорликдан рингшиди. Бола эса етимлигидан кўз ёши қилди. Алами устига алами кўшилиб йиғлади. Шунча иш қиламан, биров билмайди деб, бу йил қишни яна пальтосиз, тоғасининг эски пахталигида ўтказишни ўйлаб йиғлади. Итнинг занжири етадиган масофада ўтирганини сезмай, ўқсиб-ўқсиб йиғлади. Катта-кичик алами сероб эди, — бари бирдан хуруж қилиб, эзилиб-эзилиб йиғлади.

Бола йиғлайтуриб бирдан хушёр тортди. Гўнг юки ориқ билагида илиқ нафас туйиб, бошини кўтарди. Ёш тўла кўзлари ҳайратдан катта очилди. Негаки, шу дамгача ҳеч рўйхушлик бермай келаётган Қоровой унинг билагини яламоқда эди. Бундан боланинг баттар хўрлиги келди. Елкаси титраб-титраб, овози бўғилиб-бўғилиб йиғлади.

Улар мана шу тарзда дўстлашди. Қоровой воқеани фаҳмлади. Бу ховлида ёлғиз болагина унга қайишишини охир-оқибат англаб етди. Унинг ўқсиб йиғлашларини ўзининг мунгли увлашларига менгзади. Ўзи сезиб-сезмай болага меҳр қўйди.

* * *

Қиш олди Толмас итни занжирдан бўшатди.

Бу пайтга келиб, Қоровой бутунлай тинчиб, ортиқ тўполон қилмай қўйганди. Аслида у зохиран шундай эди, ботинан эса, унинг ичида қуюн яшарди. Қуюн ҳаракатга келган кезлари у эркинликни қўмсаб, гоҳ

сассиз, гоҳ баралла нола қилар, яъни гингширди. Гингшиб туриб, кўп холларда, одатдагидек, занжирга оғиз солар, аввалгидек жон-жаҳди билан эмас, балки бир қадар эҳтиёткорлик билан чайнар, бир кун келиб уни уза олишга инонгандек, комил ишонч билан ғажирди. Занжирни ғажийётганида кўзи узоқдаги қирларда бўларди. Озодликнинг шамоли бошқача бўлади деганларидек, дашт томондан эсадиган муздек ел унга ўзгача таъсир этар, димоғида намиққан шувок ва янтоқларнинг намхуш ҳидини сезиб, кўксидан инграшга ўхшаш нидо юзага қалкиб чиқарди.

Шунга қарамай, сўнгги вақтда унда икки қарама-қарши туйғу кураша бошлаганди. Биринчиси ёввойилик. Тутқунлик ундаги бу руҳни тўла синдира олмаган бўлса-да, гоҳида у иккинчи туйғу — хонакиликка билиб-билмай бўйсунар, ялоққа ювунди тўкилганда думини ликилллатишдан ўзини тиёлмай қоларди. Ҳатто баъзан тоғага рўйхушлик бергандай, гўё ундан калтак емагандай, яқиндагина жонини оғритиб, қулоқ ва думини кесганини унутгандай бўларди. Аммо хонакилик туйғуси унда узоққа чўзилмас, тақдирга тан бергандай кўринган ит бирдан жонланиб, қозик айланар, ғажийверганидан ялтироқ тус олган занжирни хидлаб, охиста, лекин ваҳшиёна оҳангда ириллар, сўнг чўнқайган кўйи дашт томонга узоқ тикилиб қоларди. Бу хил кезларда у косада овқат кўтариб келган кимсага қайрилиб ҳам қарамасди. Дикқат қилган одам унинг ичида тугён ўйнаётганини, ночорлиги туфайлигина ўзини босиб турганлигини пайқашни қийин эмасди.

Бу икки хил ҳолат итда зимдан кечаётгани учун уйдагилар унинг руҳидаги ғалаённи сезишмас, уларнинг назарида ит аллақачон тутқунликка кўниккан эди. Ёнидаги кимсанинг кўнглида не кечаётганини фахмлай олмайдиган одамзод қандайдир бир итнинг руҳий изтиробларини қаердан ҳам пайқарди дейсиз. Инсон учун у шунчаки бир жонивор. Аммо у шунчаки жонивор эмасди, балки кўриш, ҳис этиш, қувониш ва қайғу чекиш каби хусусиятлардан холи бўлмаган, ўзига хос оламига эга тирик вужуд эди. У озодлик истарди, эркинлик шамоли билан басма-бас югурмоқни кўмсарди. Шувокзорда думалаб, ерни таталашни орзу

киларди. Чангалзорни бошдан-оёк титкилаб, ундаги жонзотларнинг юрагига қутқу солмоқни хоҳларди. Қис-каси, эркисизлик ундаги ёввойи ва ёвқур рухни енга олмаган, кўринишдангина у хонакига ўхшарди, холос. Толмас айни ўшанга алданди. Аслидаям итга ёлғиз у қарарди. Тоға эса кўкламда қишлоқ оралаши лозим бўлган сарик «Жигули» эгасини сабрсизлик билан кутарди. У Қоровойдай ит мингдан битта бўлишини яхши билгани учун ҳам унга худди боқувдаги хўкизга қарагандай хирс билан боқарди. Ўзига қолса-ку, «Жигули» эгасини аллақачон қидириб топган, мўмайгина пулни нақд санаб олган бўларди-ю, аммо ҳамма бало шундаки, унинг манзилини билмасди. Билмагани ту-файли ҳам сабр этмоқдан ўзга иложи йўқ эди. Айниқ-са, катта қайрағочлик чўпон оғайниси келиб кетгани-дан бери тоғанинг итга нисбатан муносабати янада ўзгарган. Чўпон оғайниси Қоровойни кўрибоқ «иҳ»лаб юборганди. Бир кўй бераман, итни менга бер, деганди. Тоға уни аҳмоқ санаб кулган. «Жигули» эгасидан ун-дирадиган пулга у айтган кўйлардан нечтаси келиши-ни ўзича хомчўт қилиб, иршанглаб-иршанглаб кулган. Чўпон оғайниси кўйлар сонини учтага чиқарганда ҳам эрмаклаб кулишни кўймаган ва ошнасининг аразлаб кетишидан тариқча ташвишланмаган эди. Оғайниси кетгач, итнинг қошига келиб тиржайган, бурун торта-торта, томоқ қира-қира мастона илжайган: «зап хай-вон-да бу ўзи, — деган сўнг. — Боксанг-бокмасанг, семиртирсанг-семиртирмасанг нархи осмонда. Хари-дор неча кило юк қиларкан, деб турмайди. Сен эса емиш гамини емайсан. Туриши билан хазина бу. Ҳуувв, чакчайган кўзларингдан сени. Тумшугингдан ўпай... туфи-ий, ўргилай». Ит нохушланиб, ириллайди. Бунга сари тоға ҳузур қилади. Сўнг жиянига, бунинг томоғи-га яхшилаб қара, дейди. Лекин энди ниятини худа-беҳуда ошқор этмайди. Зимдан кулимсираб, қара итга, дейди. Толмас унинг айтганини қиламан деб, янгаси-дан гап эшитади. Хуллас, чўпон оғайниси келиб кет-гандан кейин, тоғанинг феъли ўзгариб, итга ортик тирғалмай кўйди. Хўроз воқеасида, жаҳл устида итни уриб ўлдириб кўймаганидан энди қувонади. Ориф тиррикка, сенга яримта қарздорман, дейди. Ориф тир-

рик ажабланади: «Нега?» Тоға сирли ишшайди: «Ўзим биламан». «Қачон кўясан?» дейди оғайниси. Тоға янада жумбоқли жавоб қилади: «Кўкламда». Ориф тиррик ҳеч балони тушунмагани сайин тоға ичида маза қилади: «Барибир яримта кўяман сенга». Бу орада икки жўра неча-неча «яримта»ни бошига етишди-ю, лекин тоға ўша гапани ҳеч канда қилмайди: «Сенга яримта қарздорман, жўра».

Толмас бу гаплардан беҳабар, итнинг тезроқ эл бўлишини кутади. Окшом кўйларини ёйгани даштга хайдаб чиққанида, қаватида ити юришини истайди. Қачонки, ит ўзига меҳр кўйганига тўла ишонч ҳосил қилгачгина, у Қоровойни занжирдан бўшатди.

Қоровой ўзининг халос бўлганига дастлаб инонмади. Бўйнида ўзи кўниккан залворни ҳис этмагач, аввалига бор бўйи билан керишди. Кейин ерда чуваланиб ётган занжирга кўз кирини ташлаб, ишониб-ишонмай икки-уч одим олға босди. Ўгирилиб яна занжирга қаради. Қайтиб уни искаб кўришдан ҳам эринмади. Ўта зориқиб кутган озодликка бу қадар жўнгина эришганидан у гангиб қолганди. Аммо бу ҳол узок давом этмади. У тагин бир керишди-да, қаттиқ силкинди. Пишқирди. Кейин кутилмаганда заёт ила девор ошиб, кўздан ғойиб бўлди. Йигитча бай-байлаганча қолаверди.

Қоровой биринчи деворга тирмашиб, иккинчи ва учинчи девордан учиб ўтди. Ва зумда ўзини даштда кўрди. Даштга чиққач, чангалзорни қоралаб шундай тез югурдики, ҳаётида бу қадар елмаганди.

У чангалзорни бир қур айлангач, ғайрати ичига сирмай, даштга интилди. Ўша куни жар қолмади, қир қолмади, қадами етганча ҳамма ерни бирма-бир тентиб чиқди. Чангалзорга ярим тунда қайтиб, боланинг келиб кетганини сизди. Бунга парво қилмади. Кундузи ошиққани сабабли эндиликда ҳеч шошилмай, ҳар бир бута тагини эринмай искаб чиқди. Ўзи йўқлигида кўплаб нотаниш жониворлар қадам ранжида қилганини пайқади. Сўнг ўша ўзига ғоят қадрдон камар бўйига узала тушиб ётди. Орадан озгина вақт ўтмай тўсатдан юрагини ғусса қоплади. Дастлаб, нелигини англаёлмай беҳуда фингшиди. Кейин болани кўмсаётганини фаҳм-

лаб қолиб, қишлоқ сари елди. Қишлоқ итларининг ўтакасини ёриб, деворлардан бамисоли шарпадай учиб ўтди. Ховлига енгил сакраб тушганида, деразадан нур сўнган, борлиқ зимистон тун пардасига чулғанган эди. У борасолиб ялоққа ёпишди. Ялоқдаги ювундини икки ҳаплашда ютиб, қатор деразалар тагига келди. Ичкаридан таралаётган хидни бир-бир искаб, бола ётган уй деразасини топди. Бола ҳидини тўйиб-тўйиб искагач, дераза тагига чўнкайди. Сўнг ички бир истакка бўйсиниб, чўзилиб ётиб олди. Тонгда болани бир қувонтириб, яна даштни қора тортди. Илгаригидек деворлардан учиб ўтди, итларнинг юрагини ёриб ўтди.

Қоровойни кўрган боланинг дили шодликка тўлиб, кеча тоғасидан еган қалтақларини ҳам унутди. Тоғанинг ҳам кўнгли хотиржам тортиб, боғлаб қўй, бошқа бўшатма, деб амир қилди. Бироқ Қоровой уларга тутқич бермади. Кейинги сафарлар ҳам инсон истагига бўйсинмади. Шу тариқа, кундузлари дала-дашда санғиб, тунлари бирровгина ховлига келиб-кетишни одат қилди.

Ўзига садоқатли йўлдош орзу қилиб, ярим ёввойи итга эга бўлган бола тунлари ухламай бўлса-да, Қоровойни қайта банди этишга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо барча ҳаракатлари зое кетди. Ит алдовга учмади. Охири тоға бу ишга жазм этди. Шунда Қоровой унга нисбатан адоватини ошқор қилиб, думбасидан бир чакса эт узиб, ўзига баттол бир ғаним орттирди. Тоға унинг бу қилмишини кечирмади. Ғазаби тошганидан ит эвазига келадиган мўмай фойдани ҳам унутди. Аслида, унинг феъли шу — кўз ўнгидагини кадрлайди, у нарса қўлидан кетдими, тамом — ҳатто ачиниб ҳам ўтирмайди. Энди унинг бирдан-бир мақсади итнинг жонини олмоқ эди. Бир куни у итни отиб енгил яралашга муваффақ бўлди. Шундан сўнг Қоровой бошқа қорасини кўрсатмади.

У яна ёввойиларча яшай бошлади. Бир оқшом та ниш хиддан унинг димоғи яйради. Минглаб ўзга хидлар орасидан ўша кадрдон исни дарҳол илғади. Бу пайтда у қорнини обдан тўйғазиб, чангалзорда думалаб ётарди. Хиёл эринчоклик билан ташқарига йўналди. Чангалзор яқинидаги қўйларни, ўзи томон ошиқ-

май келаётган Толмасни кўрди. Беихтиёр ириллади. Кейин кўнгли ийиб, дум силкиб, болага пешвоз юрди. Тумшугини ялаб, пишкириб, эркаланиб боланинг атрофини бир айланиб чикди. Сўнг чўзиқ ғингшиб, унинг кўлини ялади. Йигитча бошига кўл чўзганди, у бирдан сергак тортди. Ёввойлик нуқси тўла мужассамлашган кўзлари оловланиб, боланинг кўлига хадикли назар солди. Кўлида арқонга ўхшаш шубҳали нарса кўрмагач, силаб-сийпашига кўйиб берди. Лекин энди думини ликиллатмади. Сийпаш қанчалик ёқимли бўлма-син, бу сафар хушёрликни бир лаҳза унутмади.

Ўша окшом боланинг кўнглини кувончга тўлдириб, унга ҳамроҳ бўлди. Бирга-бирга кўй боқдилар. Энг қизиғи, Қоровой унинг кўйларига ўлжа сифатида қарамади. Бўлмаса, икки кун бурун даштда бир кўйни ими-жимиди тинчитган. Бугун эса ўша кўйнинг қолган-қутганини паққос тушириб, чангалзорда «қорин кашлаб» ётганди.

Боланинг севинчи узоққа чўзилмади. Қайтар махалда Қоровой уни қишлоқ яқинидаги дўнгликкача кузатиб келди-да, у ёғига жилмай туриб олди. Толмас ялиниб кўрди, ёлвориб кўрди. Қоровой эргашмади. Йўл ўртасида чўнкайганча қолди. Йигитча белидан камарини ечишга ботинмади. Шунингдек, ечмоқдан маъни йўқ, хирсдай итни сургашга барибир кучи етмасди. Иккинчидан, ҳозиргина дум силкиб турган ит сал бежо ҳаракат сезса, дарҳол тишларининг оқини кўрсатар, бутун важоҳатидан, ҳаддингдан ошма, йўқса, чатоқ қиламан, деган огоҳлантириш баралла акс этиб турарди.

Шу тариқа, улар ҳар окшом даштда учрашадиган бўлдилар. Толмас бир кун келиб уни уйга олиб кетишига ишонган ҳолда, итни уйдан яширинча олиб чиққан емишлар билан сийларди. Ўз навбатида Қоровой ҳам уни эркалар, гоҳ кўкси билан болани уриб йиқитиб, устидан ирғишлаб ўйнар, гоҳо бўйнидан қучоқлаган йигитчани сургаб кетар, гоҳо эса тумшугини унинг пинжиги суқиб, ғалати қилиқлар қиларди. Аммо ўткир ва қаттиқ кўзлари бир зумга бўлса-да хушёрликни эсдан чиқармасди.

Бир сафар қизиқ бўлди. Толмас у билан олишар-

кан, сездирмай белидаги арқонни еча бошлади. Шунда беармон шўхлик қилаётган Қоровойнинг вазоҳати кескин ўзгариб, кутириб хуришга тушди. Сўнг хуришдан тўхтаб, бошини бир ён қийшайтирганча дахшатли тарзда ирилламокни бошлади. Бу ҳол бола кўлини белидан олмагунча давом этди. Кейин у аразлаб нари бориб ётди. Толмас яхши гапириб, силаб-сийпаб уни зўрга ўзига ийдирди.

Қоровой болага фақат окшомини бағишларди. Қолган пайт дашт қолмай, жар қолмай, уч қирнинг нариберисида дайдириди. Қишлоқ итларини даштга доритмай кўйди. Унинг бахтига даштда емиш дегани мўл эди. Аммо Қоровой у билан чекланмай ора-сира кўйларга ҳам хужум қилиб турарди. У бу юмушни шу қадар усталик билан адо этардики, бирон кимса ундан гумон қилолмасди. Товуқхонага қилган юришлари ва ҳовлидаги хўроз сабаб чиққан мажоролар унинг ақлини янада пешлаган, тирик жонга нисбатан очик хужумнинг оқибати дилхиралик, ҳаттоки ўлим хавфи билан яқунланишини энди у яхши биларди. Билгани учун ҳам бу ишларни ими-жимиди бажарарди. Бундан ташқари, Қоровой ўлжасини очикда қолдирмасди. Ёйди-ёйди-да, қолганини одатдагидек ўзга бир ерга судраб бориб, кўмиб ташлайди. Аслида бу ҳолни кўпчилик хонаки итларда ҳам кузатиш мумкин. Қоровойда эса бу хусусият ёввойилик билан қоришиб, у кўмилган ўлжаси устига белгисини қолдириб кетарди.

У қанчалик изғимасин, ўз худудини қанчалик кенгайтирмасин, ётар жойи барибир қангалзор эди. Бу жиҳатдан у хонаки итларга тортган, бўлмаса, барча оғир қисматга қангалзорга яқин жойларда рўпарў келган. Шунга қарамай, бежавотирроқ ер қидиришни, яъни инини ўзгартиришни хаёлига келтирмасди.

Қоровой қангалзорга қаттиқ меҳр кўйганди. Айрим қунларни истисно қилмаганда, ҳар окшом бола билан учрашиб туришни қанда этмасди.

* * *

У даштдан семиз қуён тутиб еган қуни окшом бола келмади. Қоровой қангалзор ёқасига чиқиб, уни узок

пойлаб ўтирди. Тунда эса кўнгли ўз-ўзидан гуссага тўлиб, кўп безовталанди. Қишлоқни қоралаб икки бор йўлга тушди. Милтиқни эслаб, хар сафар дўнгдан қайтди.

Эртаси ҳам бола қорасини кўрсатмагач, у ортиқ чидаёлмай ярим тунда қишлоққа энди. Одатдагидек, деворлар устидан шарпадек сирғалиб ўтди. Ҳовлига тушиб, у ерда ғалати бесарамжонликни пайқади. Кўнглидаги хавотир яна-да кучайиб, бола ётадиган хона деразаси ёнига келди. Ичкарига мўралаб, ғалати манзарани кўрди. Бола ўртадаги тўшақда алаҳсираб ётар, оппоқ ҳалатли бир аёл чўккалаганча унинг очик қорнини пайпаслар, четроқда қишлоқ дўхтири Ориф тирриқ, ёнида тоға, серрайиб туришарди. Бурчакда уй бекаси тош қотганди.

Қоровой бошда воқеани нотўғри англаб, дераза тирнаб ирилламоқчи бўлди. Қарасаки, ҳеч ким болага зуғум қилмаяпти. Лекин ёввойи кўнгли йигитчанинг аҳволи чатоклигини дарров пайқади. Фингшиб, деразага бақамти келди. Ана оқ ҳалатли аёл қаддини ростлаб, Ориф тирриққа зарда билан нимадир деди. Бу сафар тирриқ баттар қунишиб, алланималар деб тўнғиллади. Жонсарак аёл унга қўл силтаб, тоғага нимадир деб буюрди. Тоға ёш боладай итоаткорлик билан ташқарига йўрғалади.

Аслида воқеа бундай бўлган эди. Умрида касал нималигини билмаган бола тушга яқин бирдан ичимлаб қолди. Уйдагилар аввалига ўзларича муолажа қилишиб, сўнг Ориф тириққа хабар беришди. У беморни у ён-бу ён кўриб, қорни оғриган кезлари ўзига қўллаб келадиган усул билан даволашга киришади, яъни ароққа туз қўшиб ичиради. У, синалган усул, деб оғиз кўпиртирса-да, боланинг аҳволи яхшиланмайди. Шу созда у яна бир кун ётади. Қачонки, аҳволи жуда чатоклигини сезгачгина, Ориф тирриқ туман марказидан «тез ёрдам» чақиради. Меҳрибонлиги тутиб ўзи боланинг бошида ўтиради. «Тез ёрдам» дўхтири бемордаги белгиларга қараб, кўричагининг ёрилиб кетганини тахмин қилади, Ориф тирриқни «бефаҳм хўтик» деб сўкишдан ўзини тиёлмайди.

Қоровой айна шу воқеа устига келиб қолганди.

Болани замбилга олишгач, манзаранинг жуда хунуклигидан юраги зиркираб, ангиллаб юборди. Хаётида илк бор хадикланмай, уларга эргашиб кўчага чикди. Замбилда оташ бўлиб ётган боланинг кўлини ялади. Боланинг кўз очиб, бошини силашини кутиб, тумшугини суйкади. Ориф тирриқ уни боладан четлатди. Тоға унга эътибор ҳам бермади. Қоровой аввалига бир қз гангиб турди, аммо бола ичкарига олингач, у бор овозда вовуллаб машина эшигига ёпишди. Тирноклари билан тирмаланиб тирмашди.

Машина кишлок кўчаларидан физиллаб жўнади. Қоровой унга эргашиди. Текис йўлга чикиб олгач, машина тезлигини оширди. Ит қанчалик илдам югурмасин бора-бора ортда қола бошлади. Катта йўлга чиқаверишдаги муюлишда у машина қорасини бутунлай йўқотди. Машина деганлари катта йўлда жуда сероб экан, тун бағрини тилкалаб хали у ёққа физиллаб ўтади, хали бу ёққа.

Қоровой муюлишда гарангсиб туриб қолди. Асфальт йўлда искаланиб, беҳуда тентиди. Изни йўқотганига тўла ишонгач, йўл бўйида чўнкайди. Хар ўтган машинага умидвор тикилиб тонгни оттирди. Тонгда йўлда ҳаракат кучайганда ҳам ўрнидан жилмади. Кишлоқ тарафдан эшак минган чол кўрингачгина ўтган-қайтганларнинг ғашига тегмасликка қарор қилгандай, сал наридаги ариқ ичига тушиб ётди.

Қуёш терак бўйи кўтарилганда, йўлда ўша таниш машина кўринди. Қоровой сапчиб ўрнидан турди-да, кишлок томонга бурилган машина кетидан елдек учди. Шўхчан акиллаб югурди, ирғишлаб-ирғишлаб югурди. Ховлига машина билан изма-из етиб келди. Кела солиб машина эшигига тирмашди, дум силкиб акиллади.

Машина эшиги аста очилиб, ғамга ботган тоға кўринди. У ёқдан барзанги хайдовчи тушиб келди. Икковлашиб замбилни машинадан олишди. Бола жасади оппоқ чойшабга ўралган эса-да, Қоровой замбилда бола ётганини хидиданоқ билди. Чойшаб четини тумшуги билан нуқиб бор овозда ангиллади. Ўнг панжаси билан чойшабни тортмоқчи бўлди. Кейин замбилга эргашиб ховлига кирди. Эшикка етгач, у ёғига ботинмай бўсағада туриб қолди. Фингиб болани чақирди. Ичкаридан

аёл кишининг ўткир йиғи овози отилиб чиққач, кўркиб, у ўзини четга олди. Эшикдан узоқлашмаса бирор кор-хол юз берадигандек, бостирма тагига бориб турди. Куруқ ялоққа қиё боқмай, ховлидаги ҳаракатни жимгина кузата бошлади. У боланинг кўриниш бермаётганидан ҳайратда эса-да, қандайдир ёмон, жуда ёмон воқеа юз берганини фаҳмлаб турарди. Буни ховлини тутган йиғи-сифидан, одамларнинг жонсарак ҳаракатидан идрок этмоқда эди.

Тобут лопиллаб ховлидан чиққанда, у одамларга эргашди. Боланинг тобутдалигини у исиданок билган, унинг ҳид билиш сезгиси теварақдаги барча хидларни бир-биридан ажрата оларди.

Мозортепадаги барча таомилларни у четдан туриб кузатди. Орада ўзи чангалзордан ҳайдаган малла мушукка кўзи тушса-да, диққатини чалғитмади. Одамларнинг сирли ҳаракатларини жимгина кузатиб тураверди.

У одамлар кетишгандан сўнггина қабр тепасига борди. Қабрни гир айланиб, искаланди. Боланинг қўл етиши қийин бўлган ер тагида қолганини сезгачгина, кўкка боқиб увлаб юборди. Чўзик, мунгли овоздан одамлар сергакланиб, йўлда кетиб боришаётган жойларида ортларга ўгирилишди. Қабр бошида ҳайбатли қора итни кўришиб, ҳайрон туриб қолишди. Шунда кимдир пиқиллаб йиғлаб юборди. Бу — Ориф тиррик эди. Шўрлик озгин елкалари титраб-титраб йиғларди. Эркак йиғисидан худо асрасин экан, одамлар жуда эзгин ҳолда йўлда давом этишди. Итнинг мунгли овози уларни кишлоққача таъқиб этиб турди.

Ўша куни Қоравой туни билан увлаб чиқди. Юрагида илк бор меҳр уйғотган, унга муҳаббат кўйиб, силаб-сийпаб эркалаган яккаю-ягона кишисига мана шу тарзда аза очди.

Бу ҳол ҳар тун такрорланавергач, унинг қилиғи одамларнинг диққатини тортди. Кишлоқда ит ҳақида, унинг садокати хусусида гурунглар авж ола бошлади. Шу орада уни кўлга туширмоқчи бўлганлар ҳам топилиб қолди. Лекин у алдовларга учмади. Кўйилган тузоқларни осонгина айланиб ўтди. Аввалгидек ёввойиларча яшай бошлади. Орада бир неча кўйга қирон

келтирди. Одамлар бу унинг иши эканлигини билишмади. Киш чилласида тоғдан тушиб келган бўрилардан кўришди.

Қоровойнинг мислсиз садоқати эса бир неча афсоналарнинг юзага келишига сабаб бўлди. Унинг кўркем келбати кимларнингдир ичини куйдирди, кимларнидир хавасини келтирди.

Тоғанинг бошига айни шу гап-сўзлар етди.

* * *

Қоровой қочиб кетгач, тоға бир неча вақт унга қасдланиб юрган бўлса-да, уни қайта қўлга киритмок ниятидан осонгина воз кечганди. Аниқроғи, уни унутиб ҳам юборганди. Қоровой энди етиб бўлмас бир куйрук, унга етишмоққа тоғада на тоқат, на ҳафсала бор эди. Бироқ даврадаги гурунглardan тагин унинг ичи қизий бошлади. Айниқса, кўча бошидаги Салом сарикнинг, «ўзиям хангидай ит экан, қўлга туширмасам армонда кетаман», деган гапидан сўнг пайтавасига қурт тушиб қолди. Бир окшом унинг уйига ўтишдан эринмади.

— Итга теғманг, ака, — деди бир оз чайналгандан сўнг, мақсадга кўчиб. — У бизга товин. Неча вақт ховлимда яшади. Жияним бечора мола судрагандай, аллақайси гўрдан судраб келганди. Обкелганда чивиндай жони бор эди, боқиб каттартирган биз бўламиз, ака.

Салом сарик ажабланди.

— Ҳозир эркинликда юрибди-ку.

— Қочиб кетди-да, ярамас.

— Унда тезроқ эгалик қил.

— Шунини ҳаракатидаман, ака.

— Мамадиёрнинг болалари тутмоққа уннаб юришган эмиш. Хабаринг борми?

— Улар билан ўзим гаплашиб қўяман, — тоғанинг ранги гезариб, бармоқларини мушт қилди. — Ит жияннинг қабридан нари кетмаяптими, демак, у меники. Бировнинг ҳаққи йўқ унда.

— Гапинг тўғри, — деди Салом сарик. — Лекин беш қўл барабар эмас. Инсофи йўқ бирор одам отиб-

потиб кўйишидан кўркаман. Ташвишим шундан, иним.

— Нега отаркан?

— Эгасиз ит бевош бўлади. Бировга зиён етказса, садоқатли эди деб турмайди. Бунинг устига, унинг хаммани ҳавасини келтириб юрибди...

— Тутиб, боғлаб қўяман.

— Шундай қил.

— Шундай қиламан.

— Тўғриси, кўнглингга олма-ю, сенга унчалик ишонмайман. Узункўл. Жуда камхафсала одамсан, то кимирлагунигча... Яхшиси, ўзим бир уннаб кўрай. Жонивор сабил кетмасин. А, нима дединг?

— Овора бўлманг.

— Чўзсанг, қараб турмайман.

— Чўзмайман.

Тоға Салом сариқнинг бир сўзлигини билади. Шунинг-чун, боши қотиб тадбир қидирмоққа тушди. Аммо тадбирсиз одамдан қандай тадбир чиқарди. Ўйлай-ўйлай топгани Ориф тирриқни авраш бўлди. Жўраси эса эшитишним истамади.

— Итга, билсанг, ҳурматим жуда баланд, — деди негадир мижжалари намланиб. — Унинг садоқатини кўриб, тўғриси, ўзимниям ит бўгим кеп-кетаяпти. Кўй, тегма, ўз майлида юраверсин.

— Сен унга ит деб қарама, жўра, — тоға секин сирни оча бошлади. — У ит эмас, хазина. Бундай итга итвозлар қанча беришини биласанми?

Бу гапдан Ориф тирриқнинг ранги гезариб, унга олайиб қаради.

— Пул деб ҳали жиянингнинг қабрини бўзлатмоқчимисан?!

— Барибир биров илиб кетади дейман-да.

— Азадор жониворга ким ҳам тега олиши мумкин? Кар эмасдир, кўр эмасдир, тунлари не деб нола қилаётганини билишар ахир.

— Вақтинча бу, бир кун келиб, юрагининг тапти босилар.

— Юрагининг тапти босилган куни тутарсан. Ҳозир эса тегма.

— Унгача илиб кетишлари мумкин деяпман-ку.

— Ким илса, пес бўлсин!

— Кўп ўрланма, жўра, — шундай деяркан, тоға бирдан хайрон бўлди: — Ия, йиғлаяпсанми? Нима бўлди?

— Сен ит дейсан, — деди Ориф тиррик кўз ёшини яширмай. — Бу ёқда мейнинг итим чикиб турибди.

— Нима гап?

— Опанг рахматли тинч кўймаяпти мени, — Ориф тиррик бурнини хунук тортди. — Ҳар тун тушимга кириб, обориб-опкелаяпти... Ўзи шу дўхтирликка ўқиб бекор қилган эканман. Муаллимлик-пуаллимликка ўқисам дуруст бўларканми.

— Жиянни сен ўлдирмадинг-ку, ахир.

Ориф тиррик бош эгиб, жим колди: «Йўк, мен ўлдирмадим», деёлмади. Кафтининг сирти билан кўзларини суртиб, чуқур хўрсинди.

— Куни битган экан-да, жўра, — тоға уни юпатмокка тушди. — Кўй, кўп куйинаверма.

— Буни опанг... тушунмаяпти-да.

— Нима деяпти?

— Оппоқ либосда келиб... — Ориф тиррикнинг овози титраб, бир зум сукутга чўмди-да, сўнг шивирлагандай деди: — Бўғаяпти...

— А?!

— Ҳа, бўғаяпти.

— Лекин менга индамаяпти-ку? — Тоға беихтиёр ён-верига аланглаб олди.

— Сени жигарим деган чиқар, лекин мени ёмон қийнаяпти. Тун чўкди дегунча эгим жунжикаверади. Кеча туни билан ўтириб чикдим. У ёқда итинг увлайди, бу ёқда... Эх-х, овози бирам гамгин. Одамни йиғлагиси келади.

— Кўй, аёлга ўхшаб кўп кўз ёши килаверма.

— Бўлганим шу.

— Буниси ҳали холва, ёрдам бермасанг, бундан баттар бўлади.

— Нима деганинг бу? — Ориф тиррик кўркиб кетди.

— Итни тутишга ёрдам беришдан бош тортганингни айтаяпман.

— Ахир сен пул учун... — Ориф тиррик унга жавдираб каради.

Тоға ёлғонлади:

— Алдадим. Синамоқчи эдим сени.

— Бўзлаб турган жонни қандай қилиб тутамиз, а?

— Биров илиб кетса майлими? — Тоға баттар хужумга ўтди. — Итини асрай олмадинглар деб, опам икковимизниям бўғиб кетмасин. Арвоҳини айтаяпман.

— Нафасингни иссиқ қил.

— Гапнинг бориям шу.

— Йўк, сен уни пул учун тутмоқчисан, — Ориф тирриқ унга шубхаланиб тикилди. — Кўзларинг айтиб турибди.

— Пул учун эмас, — тоға кўзларини лўк қилиб тагин ёлғонлади. — Жиянимнинг руҳи ҳаққи-хурмати уни ховлида кўз қорачиғимдай асрамоқчиман. Тунлари эса бўш қўяман. Мозорга бориб тўйганича йиғлаб келаверсин. Биров илиб кетса, арвоҳлар олдида балога қолмайлик дейман-да, жўражон.

— Агар гапнинг чин бўлса, ёрдам берганим бўлсин. Аммо-лекин арвоҳлардан жуда юрак олдириб қўйдим.

— Бирор ноинсоф илиб кетмасин дейман-да.

— Илиб кетса, ўлдираман!

— Мамадиёр чўлокнинг уллари кўзларини олайтириб юрганимиш.

— Эшитдим, — деди Ориф тирриқ бепарво. — Уйига бориб, кўрмисанлар, азадор итниям тутасанларми, деб жанжаллашиб келдим.

— Айтмадинг-ку менга.

— Айтадиган гап эмас-да.

— Сен ўзи азалдан эсли одамсан...

— Йўк, мен эси йўк эшакман...

Иккиси бир неча дақиқа жим қолдилар. Тоға дўстининг бир бурда бўлиб қолган юзига шафқат хисси билан қарамоқ истади. Лекин ўша хисни тополмай, яна мақсадга кўчди.

— Ҳўш, қандай кип тутамиз?

— Йўлини ўзинг топ, — Ориф тирриқ елка қисди. — Мен қайдан билай.

— Билсам, сенга кеп ўтирармидим, — деди тоға нордонланиб ва дўстининг ковоғи осилиб бораётганини кўриб, дарров хаспўшлашга тушди: — Каллали

одамсан-да сен. Лекин итни тутсам, жиянимнинг рухи учун кишмиш бериб бокаман.

— Ит кишмиш емайди.

— Келари гап-да энди бу, жўра.

Ориф тирриқ ўйга тушди. Лаблари беўхшов қимирлаб, ўзича нималардир — деб гўлдиради. Сўнг деди:

— Тунар жойини биласанми?

— Дайди итнинг тунар жойи даштда, — деди тоға. — Қайси даштдан қидираман мен уни. Асли жияним нобуд бўлган кунни тутсам бўларкан, оёқ остида ўраллашиб юрувди.

— У пайтда юракка ит сиғармиди. — Ориф тирриқнинг энсаси қотди. — Жиянинг қандай қилиб тутганди?

— Шунисини сўрамабман-да, — тоға афсусланди. — Мола судрагандай судраб келганини биламан, холос.

— Ҳа, у топқир ва меҳнаткаш бола эди.

Тоға бошини эгиб, хўрсинган бўлди.

— Топдим, — дедим Ориф тирриқ бир оздан сўнг андақ рухланиб. — Арқон билан тутамиз. Сиртмоқ қилиб. Киноларда отларни сиртмоқ билан тутишганини кўрганман.

— Ит от эмас-ку.

— Фарқи нима, — Ориф тирриқ ўзиникини маъқуллашга тушди. — Отда бўлган бош итдаям бор. Мозор бошида осмонга қараб увлаётганда, пойлаб туриб сиртмоқ ташлаймиз. Бўйнига арқон тушгач, ўзи кўзичокдай эргашиб келаверади. — У синик кулди. — Жуда бўлмаса, яна думбангдан озгина улуш берарсан... Таваккал-да. Лекин аввал бир-икки машқ қилиб кўриш керак.

Тоға омбортомдан узун арқон олиб чикди. Бир учини сиртмоқ қилиб тугди. Бошда сиртмоқни ховли ўртасидаги ҳачча бошига ташлаб кўрди. Хийла уришишлардан сўнг натижа ёмон бўлмади. Кейин кўра бурчида тинчгина кавш қайтариб ётган сигир шохига ташлаб кўрди. Сиртмоқ тез ва соз тушди. Сузанғич қора така ховли юзига ҳайдалиб сиртмоқ билан осонгина тутиб олинди.

— Шундай талантингни хор қип юрибсан-а, —

деди Ориф тиррик бу эрмакдан кутилмаганда кайфи-
яти жуда чоғланиб. — Сенга хўкиз ҳам чўт эмас.

— Менда укув зўру, хафсала йўк-да, — деди тоға
мактовдан рухланиб. — Ҳафсала қисам министрирам
бўп кетардим.

— Халиям кўчамизнинг министрисан.

Тоға гоҳ кўлидаги сиртмоқка, гоҳ ҳаччага қараб
турди-да, сўнг кўлини сирмади. Сиртмоқ чувалиб бо-
риб, ҳаччага ўнғайгина тушди. Ориф тиррик чапак
чалиб юборди.

— Зўр!

— Буни ювиш керак, — деб қолди бунга жавобан
тоға, жиддий.

— Менга-ку мумкин-а, лекин сенга... — Ориф
тиррик ўнғайсизланди. — Жиянни қирқи чикмай... Бу
гапни озингга олма, э-э!

— Шомурод сирри энасининг қирқи чикмаёқ ма-
газинди ёнбошида думалаб қолувди, — деди тоға
тўнғиллаб. — Бир мартагина мумкинدير ахир. Бу
ёқда кўнгилам сал айниб турибди. Босармикан дев-
дим-да.

— Ноқулай-да.

— Биров билиб ўтирибдими, агар сен айтмасанг.

— Айтиб менга нима зарил, — деди Ориф тиррик
бўшашиб. — Лекин одамга ўхшамай қолаяпмиз-да...

— Бир марта одам бўлмасак бўлмабмиз-да.

Тоға ичкаридан кўйнида шиша кўтариб чикди. Ом-
бортомдаги хумчани титкилаб, гўшт олди. Кейин узун-
қиска бўлишиб сомонхонага ўтишди. Шишадагини
ошиқмай майдалашди. Ва оқибатда, итни тутгани бу-
гуноқ мазортепага боришга келишиб олишди.

* * *

Улар мазортепага Қоравойдан илгарироқ етиб ке-
лишди. Кундузи билинмас экан, тунда мазор жуда
вахимали бўларкан. Улфатлар ичларида билганларича
калима келтириб, Толмаснинг қабридан ўн кадамча
нарига пистирма кўйишди. Кимнингдир қабри биқини-
га паналаб ётишди.

Кўройдин бўлишига қарамай, теваракни бемалол

кўз илгарди. Кўп ўтмай, муздек шамол эсаётган сой тарафдан қора кўринди.

— Келаяпти, — деди Ориф тиррик овози қалтираб.

— Кўраяпман, — деди тоға ундан кам ҳаяжонланмай.

Қора кўланка мозортепадан наридаги энишда кўздан йўқолгач, Ориф тиррик яна дийдиё қилди.

— Сезиб қолиб, келмаса-я ҳали.

— Буйтиб бидиллайверсанг, сезиши аник, — деди тоға сўқиниб. — Бирпас жим ўтир!

— Уйдаги спиртни оливосам бўларкан, — Ориф тиррик у томон сурулди. — Негадир кўрқиб кетаяпман.

— Бориб ичамиз, — тоға уни тирсаги билан туртди. — Ҳозир эса сасингни чиқарма!

Бир оздан сўнг мозортепа этагида ит кўриниш берди. Ориф тиррик шу дамгача аҳамият бермаган эканми, итнинг келбатини кўриб, бехосдан «у-у» деб юборди. Ҳақиқатда, Қоровой ниҳоятда гўзал эди. Кўкраклари кенг, боши тик, оёқлари узун ва бақувват, бел томони хипчарок.

— Худди шерга ўхшаркан, — деди Ориф тиррик ҳаяжонини босолмай. — Факат ёли йўк, ёли бўлса нақ шернинг ўзи...

— Жим ёти-ий, окбодирок! — Тоға шипшиб жеркинди. — Намунча сергап бўлмасанг.

— Қарагин, жудаям чиройли-да, — деди Ориф тиррик шивирлаб. — Бунинг олдида бизнинг итлар сигирнинг тезагига ўхшайди.

— Уф-ф!

Бу орада Қоровой қабрлар оралаб ошиқмай келаверди. Пистирма шамолга қарши томонда бўлганлиги учун ит уларни сезмади. Албатта, бу пистирмадагиларнинг топқирлиги эмас, тасодиф эди. Вазият ит пойловчиларнинг фойдасига ишламоқда эди. Улар бошларини эгиб, чурқ этмай ётишаркан, тоға ўнг қўлидаги арконни ўнғайлаб, ҳамлага шайлана бошлади.

Қоровойнинг кадам олишлари адл бўлса-да, холатида гамгинлик зоҳир эди. Боши тобора осилинқираб, қабр бошига етиб келаркан, бошда қабр қаватидаги

бузилган тобут ёғочларини искади, сўнг бир оз нари-
бери тентиб, қабр пойига ўтиб чўнқайди. Бу манзара-
ни жимгина кузатиб ётган Ориф тирриқ, худди ўрга-
тилгандай, ё тавба, деб юборишига сал қолди. У ортик
ун чиқаришдан кўрқиб, кафтини оғзига олиб боргунча
бўлмай, тун бағрини тилкалаб хазин ва чўзиқ увлаш
янгради. Бу сасдан Ориф тирриқ титраб кетди. Фигон
этмоққа тушган итни тутмоққа кўнгли бўлмай, тоғани
бу йўлдан қайтармоқ истади. Аммо вақт ўтган, тоға
чапдастлик билан улоқтирган сиртмоқ кўкка боқиб
нола қилаётган итнинг бўйнига тушиб бўлганди.

Қоровой бўйнига келиб тушган сиртмоқдан дастлаб
шошиб қолди. Сўнг чўчиб ўзини четга отди. Сиртмоқ
сикилиб томоғини бўғди. Бошини бир ён буриб, ар-
қонга оғиз соларкан, кўзи ўрнидан рўйи рост турган-
ча, арконни тортмоққа бошлаган тоғага тушди. У тоға-
ни дархол таниди. Ундан еган калтақларини эслади.
Натижада, кўркуви ғазабга, ғазаби нафратга айланди.
Даҳшатли ириллаганча, тўғри тоға томон сапчиди.

Улфатлар буни сира кутмаган эдилар. Хужумдан
довдираб қолишди. Тоға шўрликнинг умри ушбу дов-
дираш оғушида поёнига етди. Қоровой яшин тезлигида
елиб келиб, ўткир тишлари билан унинг бўғзини айи-
риб ташлади. Буни кўрган Ориф тирриқ «эна»лаб
қочди. Йикилиб-суруниб, иштонини булғаб, дала-дашт-
ни кўрқинчли фарёдга тўлдириб қочди.

Қоровой уни қувламади. Лоақал қайрилиб қарама-
ди. Бўйнидаги сиртмоқни осонгина бурдалаб ташлаб,
секин даштга чиқиб кетди.

Ориф тирриқ уйига етиб-етмай, оёқлари ҳаракат-
дан, тили гапдан қолди. Назарида, ит хануз уни таъ-
қиб этаётгандай, кўлларини ғалати ҳаракатлантириб,
гоҳ чор тарафга силқир, тўлғар, гоҳ томоғини пайпас-
лар, кўзлари эса олайганча қотиб қолганди.

* * *

Қишлоқ аҳли тоғанинг қотилини Ориф тирриқнинг
қўмагисиз ҳам тезда аниқладилар. Қабрдан тоғанинг
жасади томон чўзилган чуқур из, ғажилган арқон,
жароҳатдан қотилнинг кимлиги маълум эди.

Тоганинг маъракасидан сўнг Нортўхта участкавой бошлик уч отлик Қоравойнинг изидан тушдилар. Аммо унинг чангини ҳам тополмадилар. Ит кумга синггандай ғойиб бўлганди.

Орадан ой ўтиб, чўпонлар уни бўрилар тўдасида юрганини айтишди. Уларнинг тахминига кўра, Қоравой чоғроққина бўрилар тўдасини бошқараркан. Шунга карамай, қишлоқ аҳли баъзи тунлари мозортепа тарафдан чўзиқ ва хазин увлашни эшитиб қолишарди.

КОЯЛАР ҲАМ ЙИҒЛАЙДИ

Қисса

Тонг азонда ҳовлидан тўрт ит билан чикиб кетган Эрназар полвон кечки пешинга яқин Кўктойнинг чалаўлик жасадини отга ўнгариб қайтди.

У пешвоз чиққан ўғилларига хўмрайиб боқаркан, итга биринчи бўлиб қўл чўзган иккинчи ўғли — Кўчарга дағал оҳангда, хазр бўл, деди-да, бошқа бирига, дорихалтани опчик, деган маънода им қокди. Сўнг отдан тушиб, хашақлар устига ётқизиб қўйилган Кўктойнинг тепасига борди. Букланган қамчи кети билан лунжини кашлаб, бир зум ўйга толди. Кейин енгларини химариб, қўлларини олдинга чўзди. Кимдир об-тобага югурди. Эрназар полвон, итдан кўз узмай, қўлларини ювди, яхшилаб артди. Итнинг бош томонидаги дорихалтани ёнига тортиб, чўккалади. Орада ҳеч сабабсиз атрофдагиларга норози қараб қўйди. Сўнгра итнинг қорни ва бели аралаш танғилган қон юки чорсини охиста ечиб, жароҳатни кўздан кечирмоққа тушди. Айиқнинг ўткир тирноқлари итнинг баданига хийла чуқур ботган, қўшқафт кенглигидаги тери шалвираб осилиб тушганди. У тери бўлагини авайлаб тутиб, қон силкиб турган жароҳатга пешонаси тиришиб боқаркан, танглайини тақкиллатди-да, тутинглар, деган маънода томоқ кирди. Кўктойнинг боши ва оёқлари бақувват қўллар исканжасида қолди. Дастлабки муолажада ит ринг демади-ю, аммо қорамтир ва қўланса малҳам суртилаётганда, азобга чидаёлмай, ангиллаганча сийиб юборди.